

T.C.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE
DOĞU CEPHESİ**

Hazırlayan:

Mustafa TEKTOSUN

Danışman:

Yrd. Doç. Dr. Mustafa SARIBIYIK

DİYARBAKIR – 2007

ÖZET

XIX. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Osmanlı topraklarını çıkarlarına göre paylaşmaya çalışan Avrupalı Devletler, I. Dünya Savaşı'nda da Ermenileri kullanarak Osmanlı Devleti'ni zayıflatmaya ve bu çıkarlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü, devlet ve ordu yönetimindeki büyük hatalar, Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya Savaşları sonrasında ülkede ortaya çıkan bölünme ve kayıplar, Anadolu'da Milli Mücadelenin ortaya çıkışını sağlamıştır.

Ülke topraklarının dört bir yandan işgali sürerken, Doğu Anadolu'da da ülkenin kaderini etkileyecek olaylar yaşanmaktadır. Bir yandan Avrupalı büyük devletlerin kışkırtma ve vaatleriyle, diğer yandan Rusya'nın da desteğiyle, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki Türk Halkına karşı büyük saldırı ve katliamlara başlamaları üzerine, T.B.M.M. Hükümeti bu duruma son vermek ve Misak'ı Milli'yi hayata geçirmek için askeri bir harekât yapmaya karar vermiştir. Kazım Karabekir komutasında Doğu Cephesinde 28 Eylül'de başlatılan harekâta sırasıyla Sarıkamış, Kars ve Gümri ele geçirilmiş, Ermenistan'ın talebiyle 2 Aralık 1920'de Gümri Antlaşması yapılmıştır. Ardından Türk Ordusunun ilerlemesiyle, Artvin ve Ardahan da ele geçirilmiştir. Takiben yapılan Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla, Türkiye'nin doğu sınırları belirlenmiş ve Ermeni Meselesi, Türkiye açısından çözüme kavuşmuştur.

Kazanılan zaferin ardından, Doğu Cephesi'nden Batı Cephesine yapılan kuvvet desteği ve yardımlar da Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında çok önemli ve hayati bir rol oynamıştır. Diğer bir açıdan bu zafer, Türk Milli Mücadele Döneminin dönüm noktasını oluşturmaktadır.

ABSTRACT

Since the second half of XIXth century, European Countries which trying to share Ottoman Lands, making use of Armenians as well, had been tried to weaken the Ottoman States and tried to reach their benefits. Weakness of Ottoman State, big gaps both in management of government and armed forces, divisions and missings approved in Trablusgarp, Balkans and following the period of WW. I., provided the emerge of “national struggle” in Anatolia.

While the occupation was lasting in all the country lands, events that affect the nations country went on in Eastern Anatolia as well. In one hand, by the incitements and promises of big European Countries, on the other hand with the support of Russia, owing to Armenians attacks and mossacies on Turkish People in Southern Anatolia, TBMM Governments decided to military operation to half this and to carry out the (Misak-ı Milli). In the operation commanded by K. KARABEKIR beginning September 28th respectively Sarıkamış, Kars and Gümrü hold back and in December the 2nd 1920, with Armenians demand, Gümrü Agreement was signed. Then, going forward of Turkish Forces, Artvin and Ardahan was held as well. Following, signed Moskova and Kars Agreement defined the Eastern Border of Turkey and with the Turkey’s respect Armenian trouble was solved.

After the “won victory”, supports and aids supplied by Eastern Frontier to the Western Frontier, played a vital role on winning the “War of Liberation”. On the other respect, this victory is a milestone in Turkish National struggle period.

Ö N S Ö Z

Dünya tarihinin benzerine ender rastlanan kurtuluş ve bağımsızlık mücadelelerinden biri olan Türk Kurtuluş Savaşı, I. Dünya Savaşı'ndan yenik ve bîtap durumda çıkan Osmanlı Devleti'nin küllerinden; mücadele, özveri ve vatan sevgisiyle, olanca yokluklar ve çaresizlikler içerisinde, mucizevi bir şekilde ortaya çıkan Türkiye Devleti'nin kuruluş destanıdır.

Bu dönemde Türk Milleti, kendi içinden çıkardığı milli kahramanlarıyla, kendi milli mücadelesini, tamamen kendi halkının manevi gücüne dayanarak gerçekleştirmiştir. Özellikle I. Dünya Savaşı ve sonrasında, ülkeyi her yönden işgal eden düşmana karşı yürütülen mücadelede, karşıdaki düşman kadar, yüzyıllarca Osmanlı vatandaşı olarak yaşamış, sonra da bu dönemde Batılı Devletlerin etkisiyle ülkeyi bölmeye çalışan diğer bazı halkla da içerde mücadele edilmek zorunda kalmıştır. Bu konuda, Doğu Anadolu'da Ermenilerle yapılan mücadele; Milli Mücadele Döneminde, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında çok önemli bir dönüm noktası olması ve yansımaları, bu zaferden günümüze kadar devam eden "Ermeni Meselesi" nedeniyle incelenmeye değer bir konudur.

Dolayısıyla "Milli Mücadele Döneminde Doğu Cephesi", tezin ana temasını teşkil etmektedir. Tez içerisindeki olaylar genel olarak, bölümler içinde kronolojik sıra ile ele alınmıştır.

Teze başlarken, Milli Mücadele Dönemi öncesinde ülkenin içinde bulunduğu durum hakkında genel bir bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, Milli Cephelelerin kuruluş gerekçeleri incelenmiş ve diğer cepheleler de kısaca ele alınarak, milli mücadele ruhunun nasıl ülke geneline yayıldığı, diğer cephelelerle Doğu Cephesi arasında yaşanan destek ve koordinasyonun nihai zaferin kazanılmasına nasıl etki ettiği incelenmiştir.

İkinci Bölümde, tamamen Doğu Cephesi üzerine yoğunlaşarak, değişik kaynaklardan elde edilen bilgiler harmanlanmış ve dönüm noktası olarak kabul edilen zaferin kazanılmasını sağlayan dinamikler ve bu dönemde yaşanan olaylar, tüm yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, Doğu Cephesinde kazanılan zaferin siyasi ve askeri sonuçları incelenmiş ve Doğu Cephesinin güvenlik altına alınmasıyla, Batı Cephesine kaydırılan kuvvetlerin ve sağlanan desteğin, Milli Mücadelenin kazanılmasında oynadığı önemli

rol açıklanmıştır. Ayrıca, başlangıcı Milli Mücadele Dönemine dayanan, tartışmaları ise uluslararası alanda günümüzde de devam eden “Ermeni Meselesi”nin, Milli Mücadele Döneminden bu yana geçirdiği süreç ele alınarak, bu konuda ortaya konulmuş bazı bilgi ve değerlendirmeler incelenmiştir.

Tezin yazımı sürecinde; Milli Kütüphane, Genelkurmay ATASE Başkanlığı ve Eskişehir İl Halk Kütüphanesinde bulunan, Kurtuluş Savaşı ve Doğu Cephesi’yle ilgili eserler incelenmiştir. Ayrıca tez, “Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tez Yazım Kuralları Broşürü”ne uygun olarak, dipnot ve kaynakça kullanılarak yazılmıştır.

Tezin hazırlık ve yazım aşamalarında, yardım ve desteklerini daima yanımda hissettiğim, başta tez danışmanım Yrd.Doç.Dr. Mustafa SARIBIYIK olmak üzere, bölümdeki tüm öğretim üyelerine ve eşim Aynur TEKTOSUN’a teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Mustafa TEKTOSUN

İÇİNDEKİLER

ÖZET

ÖNSÖZ.....I

GİRİŞ

MİLLİ MÜCADELENİN ARKA PLANI VE ÜLKEDE GENEL GÖRÜNÜM.....1

I. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELENİN BAŞLAMASI, GELİŞİMİ VE CEPHELERİN KURULMASI.....6

A. Milli Mücadelede Cephelelerin Kurulmasına Neden Olan Etmenler.....6

B. Milli Cephelelerin Kurulması.....7

C. Milli Cepheleler.....7

1. Güney Cephesi.....7

1.1. İngiltere ve Fransa'nın Emelleri.....8

1.2. Maraş'ta Mücadele.....10

1.3. Urfa'da Mücadele.....11

1.4. Adana ve Çevresinin Kurtuluşu.....13

1.5. Ankara Antlaşması.....16

2. Batı Cephesi.....17

2.1. Düzenli Orduya Geçiş.....18

2.2. İnönü Savaşları.....18

2.3. Sakarya Savaşı.....23

2.4. Büyük Taarruz.....27

II. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELEDE DOĞU CEPHESİ.....32

A. İstanbul'un İşgali Öncesi ve Sonrası Bazı Önemli Gelişmeler 32

B. Doğu Cephesinde Taarruz Hazırlıkları.....36

C. Doğu Cephesinde Taarruz Kararının Verilmesi ve Uygulanması.....	40
D. Sarıkamış Harekatı ve Sonuçları.....	43
E. Kars Harekatı ve Sonuçları.....	46
DOĞU CEPHESİNDE KAZANILAN ZAFERİN SONUÇLARI.....	50
A. Gmr Barış Antlaşması.....	50
B. Ermenistan'ın Statüsü ve Artvin-Ardahan'ın Kurtuluşu.....	53
C. Moskova Antlaşmasının İmzalanması.....	58
D. Batı Cephesine Yapılan Yardımlar.....	62
III. BÖLÜM	
DOĞU CEPHESİNİN ERMENİ MESELESİNE ETKİLERİ.....	64
A. Sevr Antlaşması Döneminde Ermeniler.....	64
B. Lozan Antlaşması Döneminde Ermeniler.....	66
C. Lozan'dan Günümüze Türkiye-Ermenistan İlişkileri.....	70
SONUÇ.....	77
KAYNAKÇA.....	80

GİRİŞ

MİLLİ MÜCADELENİN ARKA PLANI VE ÜLKEDE GENEL GÖRÜNÜM

I. Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti'nin sonunu getirmiştir. Ülkenin dört bir yanı işgal altındadır. Savaş süresince iktidarda bulunan İttihat ve Terakki Partisi üyeleri yurt dışına kaçmışlardır. Padişahın da Kanûn-i Esasi'nin kendisine verdiği yetkiyle 21 Aralık 1918'de Meclis-i Mebûsan'ı kapatmasıyla, siyasi ve askeri gücünü tamamen kaybeden Osmanlı Devleti'nde, bölgesel kurtuluş çareleri arayan Milli Cemiyetler ve Kuvvetler dönemi başlamıştır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihte Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığı'na atanan Mustafa Kemal, kısa bir süre sonra bu görevinden ayrılmış ve 13 Kasım 1918 günü İstanbul'a gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da kaldığı altı aylık süre, Milli Mücadele Hareketi'nin başlangıcını oluşturan hazırlık dönemidir.¹

Kazım Karabekir de Mustafa Kemal gibi Sadrazam İzzet Paşa'nın emriyle İstanbul'a gelmişti. 18 Kasım 1918'de İzzet Paşa'nın yerine hükümeti kurma görevi Tevfik Paşa'ya verilmişti. Bu arada Mustafa Kemal Paşa, genel durumu mebuslarla ve Padişah Vahdettin'le görüşerek fikirlerini açıklamaya çalışıyordu. Bir yandan da Şişli'de kiraladığı evinde, İsmet İnönü, Kazım Karabekir, Fethi Okyar, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Cevat Çobanlı gibi komutanlarla gelecekte neler yapılabileceğini değerlendiriyordu. Bu görüşmelerde özellikle Anadolu'da milli birliği sağlamak maksadıyla; orduyu terhis etmemek, mevcut silah ve cephaneyi düşmana teslim etmemek ve kumandan ve subayları birliklerin başında bulundurmak gerekliliği üzerinde duruldu.

Kazım Karabekir ise, başarılı kumandanların İstanbul'a gelmesine karşı çıktığından, bir an önce tekrar Doğu Anadolu'ya gitmek istiyordu. Bu düşüncesini eski Sadrazam İzzet Paşa'ya anlatan Kazım Karabekir, ordunun kuvvetten düşürülmemesini

---

¹ Cevat Abbas GÜRER, *Ebedi Şef, Kurtarıcı Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak*, İstanbul, 1939, s. 165.

ve kendisinin de görevden uzaklaştırılmadan doğuya gönderilmesini talep etti.² Bu isteğine rağmen Aralık 1918'de geçici olarak Tekirdağ'daki XIV. Kolordu Komutanlığı'na tayin edildi. Doğudan gelen haberlerin gittikçe kötüleşmesine ek olarak bir de burada Ermeni Devleti kurulacağına dair haberlerin de gelmesi üzerine, İzzet Paşa'nın desteğiyle, XV. Kolordu haline getirilen 9. Ordu birliklerinin komutanlığına tayin edildi. Bu görevine gitmeden önce de Mustafa Kemal ve diğer arkadaşlarıyla, uygulanacak plan üzerinde görüştü.

Bu arada Ermeniler, nüfus durumunu lehlerine çevirmek için Müslümanlara karşı büyük bir soykırıma başlamışlardı. Buradaki Türkler'in haklarını korumayı düşünen Kazım Karabekir, 13 Nisan 1919'da İstanbul'dan hareket ederek 19 Nisan 1919'da Trabzon'a geldi. Burada Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti başkan ve üyeleriyle görüşmeler yaparak, Gümüşhane, Bayburt ve çevresinde incelemeler yaptı. 3 Mayıs'ta Erzurum'a gelerek burada da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkan ve üyeleriyle görüşmeler yaptı ve toplanması planlanan Erzurum Kongresi'yle ilgili görüşlerini bildirdi. Kazım Karabekir bir yandan da kolordu elindeki silahlara İtilaf Devletleri adına el koyan ve bunları Batum'a sevk etmekte olan İngiliz subayı Rawlinson'a engel olmaya çalışıyordu.

Doğu'da bu faaliyetler yürütülürken Anadolu'ya geçmenin yollarını arayan Mustafa Kemal de artık Milli Kurtuluş Hareketi'nin Anadolu'dan idare edilerek başarılacağına düşünüyordu. 20 Nisan 1919'da Samsun ve çevresinde Türkler'in çıkardığı karışıklıkları bastırmak göreviyle IX. Ordu Müfettişliğine tayin edildi. Görev yetki ve sorumlulukları; Sivas, Van, Trabzon, Erzurum Vilayetleri ve Samsun Sancağını kapsıyordu ve emrinde iki kolordu bulunuyordu. Bu kolordulardan biri, merkezi Sivas'ta bulunan III. Kolordu'ydu ve komutanı da Refet Paşa'ydı. Diğer ise merkezi Erzurum'da bulunan ve komutanı Kazım Karabekir olan XV. Kolordu idi.

Bir tarafta Erzurum Kongresi hazırlıkları devam ederken, diğer tarafta Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Ermeni Muhtariyeti'nin genişletilmesi esasını kabul ettiğinin duyulması, büyük tepkilere neden oldu. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti

---

² Leyla KAPLAN, **Kazım Karabekir Paşa (1882-1948), Kurtuluş Savaşımıza Yön Verenler**, Ankara,1994, s.91.

üyeleri sadarete yazdıkları telgraflarla bu olayı protestolarını bildirdiler.³ Kazım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa'yı Erzurum Kongresi'ne davet etti. Mustafa Kemal Paşa yurt çapında genel bir kongre yapılmasını planlamakla birlikte, bu kongre hazırlıkları önceden başlamış olduğundan teklifi kabul etti. Bu arada Trakya'daki teşkilatı Anadolu ve Rumeli'yle birleştirmek ve Sivas'ta milli bir heyet toplamak gerekliliğini I. Kolordu Komutanı'na bildirdi. Ardından bu kararları daha geniş çevrelere duyurmak amacıyla 22 Haziran 1919'da Amasya Genelgesi'ni yayınladı. Bu genelge, Sivas'ta alınacak milli kararlara tüm halkın katılmasını sağlamaya yönelik bir belgeydi. Mustafa Kemal ile sürekli irtibat halinde bulunan Kazım Karabekir de görüşmeleri takip ederek alınan kararlara uyacağını bildirdi.

İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'daki faaliyetlerinden rahatsızlık duymaya başlamıştı. Dahiliye ve Harbiye Nezaretlerince bildirilen kararla İstanbul'a dönüş davetini kabul etmediği ve halkı hükümete karşı kışkırttığı gerekçesiyle, 23 Haziran 1919'da görevinden alındı. Bunun üzerine Mustafa Kemal, İstanbul'dan verilen emre uymayarak, "*Artık İstanbul Anadolu'ya hakim değil, tâbi olmak zorundadır*"⁴ diyerek kendisi ve milleti için çok önemli bir karar verdi ve çalışmalarına devam etti. 3 Temmuz'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa'ya, 7 Temmuz gecesi resmi görevine son verildiği bildirildi, O da aynı gece askerlik ve müfettişlik görevlerinden istifa etti. Bu durum Kazım Karabekir için bir sorun olmadığı gibi, sivil kişiliğiyle vatanı kurtarmak için çalışan Mustafa Kemal'e kendi adına üzüntüsünü belirtmiş, her türlü çalışmada kendisine başarılar dileyerek, Kolordusunun hürmet ve saygılarını sunmuştur.

Erzurum Kongresi 23 Temmuz-4 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanmış ve önemli kararlar alınmıştır. Özellikle, milli hudutlar içinde vatanın bölünmez bütünlüğü, himaye ve esaretin asla kabul edilmeyeceği ve doğudaki altı vilayetin Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olduğu ve burada bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına izin verilmeyeceği vurgulanmıştır. Ayrıca kongrenin engellenmesi ve katılanların tutuklanmasıyla görevlendirilen Kazım Karabekir de, İstanbul hükümetine gönderdiği

---

³ Kazım KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1995, C.I, s.164.

⁴ Atatürk'e Ait Arşiv Belgeleri, **1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge**, Ankara, 1982, s.41.

telgrafta, Erzurum'da vatan ve millet menfaatlerine aykırı hiçbir faaliyet olmadığını ve halkın namussuzca ölmektense, vatani ve namusu için müdafaaya karar verdiğini belirterek⁵, Milli Mücadele'nin bu çok önemli dönüm noktasının başarıyla aşılmasını sağlamıştır. Bu durum aynı dönemde Paris Barış Konferansı'nda gündeme gelen doğu illerinin "manda" kapsamına alınması kararının reddedilmesini de kolaylaştırmıştır.

Heyet-i Temsiliye'nin Erzurum Kongresi'nde belirlenmesi ve başkanlığına Mustafa Kemal'in getirilmesinden sonra, heyet Sivas'a geldi ve kongre 4-11 Eylül tarihleri arasında yapıldı. Sivas Kongresi'nde "manda" meselesi kesinlikle reddedildi. Alınan kararlar, Erzurum Kongresi'nde alınan kararla da birleştirilerek tüm yurda yayıldı ve genelleştirildi.

Ardından yine Sivas'ta 16-29 Kasım 1919 tarihleri arasında yapılan toplantılara Mustafa Kemal, Kazım Karabekir ve diğer komutanlar da katıldı ve Meclis-i Mebusân'ın güvenlik içinde toplanarak aynı amaca yönelmesi sağlanıncaya kadar Heyet-i Temsiliye'nin görevine devam etmesi kararı alındı.

Bütün bu gelişmeler o dönemde, özellikle Ermenileri ve İtilaf Devletleri'ni oldukça rahatsız etmekteydi. Osmanlı Devleti'ni parçalayarak tarih sahnesinden silmek isteyen sömürgeci devletler, I. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında bu amaçları için, yüzlerce yıldır Türklerle dostça yaşayan Ermenileri kullanmışlardır.

Taşnak Partisi tarafından idare edilen Ermeni Devleti, Rusya'da Çarlık sisteminin yıkılıp, yerine Sosyalist bir devlet kurulması üzerine 1918'de ortaya çıktı. Ermeniler, Batılı Devletlerin etkisiyle Türk sınırlarına saldırıyor, Müslüman halka zulüm, haksızlık ve katliam yapıyordu. Bunun üzerine Türkiye Büyük Millet Meclisi, İcra Heyeti'ne (Bakanlar Kuruluna) mütareke hükümlerine uyularak boşaltılan, "Elviye-i Selâse" (doğuda bulunan 3 ilimiz; Kars, Artvin ve Ardahan)'nin tekrar geri alınması için gereğinin yapılması yolunda yetki vermişti. Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 30 Mayıs ve 4 Haziran 1920 tarihinde Doğu'daki durum hakkında hükümete rapor verdi. Bu raporda; "Ermenilerin ilk fırsatta Erzurum'u dahi ellerine geçirmek için teşebbüslerde bulunacakları, Ermeni Ordusuna karşı hâkim ve müsait bir vaziyet

---

⁵ Feridun KANDEMİR, **Milli Mücadele Başlangıcında M.Kemal, Arkadaşları ve Karşısındakiler**, İstanbul, 1964, s.103.

almanın zorunluluğu, Brest Litovsk ve Batum Antlaşması ile Türkiye'ye bırakılan Elviye-i Selâse'yi işgal etmek üzere harekete geçmenin gerekliliği" açıklanmış ve hükümet tarafından da bu teklif uygun bulunmuştur.

Milli Mücadele döneminde Kazım Karabekir'in XV. Kolordu Komutanlığı görevinde, Doğu Cephesinde başarıyla gerçekleştirdiği harekâtle, Ermeni Meselesi kesin çözüme ulaştırılmıştır. I. Dünya Savaşı'ndan itibaren, Batılı Devletlerin çıkarlarına alet olan Ermenilerin, hangi siyasi çıkarlara hizmet ettiklerinin ve bölgedeki sivil halka yaptıkları saldırıların ortaya çıkarılması, ayrıca Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında, bu cephede kazanılan zaferin diğer cephelere sağladığı hem personel hem de lojistik ve manevi destek açısından, Doğu Cephesi evresi oldukça önemlidir.

I. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELENİN BAŞLAMASI, GELİŞİMİ VE CEPHELERİN KURULMASI

A. Milli Mücadele’de Cephelerin Kurulmasına Neden Olan Etmenler

Sevr Antlaşması’nın imzalanmasından sonra yürürlüğe girebilmesi için taraf devletlerin yetkili kurullarınca onaylanması gerekmektedir. Türkiye Büyük Millet Meclisi ise antlaşmaya daha başından karşı çıktığı için Sevr Antlaşması onaylanmamıştır.⁶

Türkiye Büyük Millet Meclisi, 19 Ağustos 1920 tarihinde konu ile ilgili olarak yaptığı toplantıda, Sevr Antlaşması’nı imzalayanları, bunu onaylayanları vatana ihanetle suçlayarak, vatansız sayılmaları kararını almış ve bu antlaşma ile kendini bağlı görmediğini ilan etmiştir.

Batılı devletler arasında ise Yunanistan’dan başka antlaşmayı onaylayan çıkmamıştır. Böylece Sevr Antlaşması hukuki geçerlilik kazanmamış ve yürürlüğe girmemiştir.⁷

10 Ağustos 1920’de imzalanan Sevr Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin kararlı çıkışı ve antlaşmaya onay yeri bulunamaması nedeniyle sürüncemede kalmıştır. Yunan Kuvvetleri’nin 1921 Ocak ayında I. İnönü Savaşı’nda ilk yenilgiyi almaları üzerine, İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması’nı yumuşatıp Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin kabul edebileceği duruma getirmenin yollarını aramaya başlamışlardır.

Londra’da bir konferans toplamayı kararlaştıran İtilaf Devletleri 26 Ocak 1921’de İstanbul Hükümeti’ne gönderdikleri çağrıda Türk Heyeti içinde Ankara temsilcilerinin de bulunmasını istemişlerdir.⁸

21 Şubat 1921’de başlayan konferansa İtilaf Devletleri Sevr Antlaşması hükümlerinde küçük değişiklikler getiren öneriler sunmuşlardır. Buna göre silah

---

⁶ Sina AKŞİN, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1992, s. 245.

⁷ AKŞİN, **a.g.e.**, s. 246.

⁸ Afet İNAN, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrim Tarihi**, Ankara, 1977, s. 150.

altındaki Türk askerlerin sayısı arttırılırken yabancı subayların sayısı azaltılacak, İtilaf Devletleri'nin Boğazlardaki denetim bölgesi daraltılacak, Türkiye bütçesi üzerindeki sınırlamalar hafifletilecektir. Ermenistan sınırları, bölgeye gönderilecek Milletler Cemiyeti delegasyonunca belirlenecek, İzmir bölgesinde özel bir yönetim kurulacaktır. İzmir Türkiye'ye bırakılacak, ama kentte bir Yunan birliği bulundurulacaktır. İtilaf Devletleri'nin son önerilerini bildirimlerinden sonra, Yunanlılar Türkiye'nin cevabını beklemeden 23 Mart 1921'de ikinci saldırılarını başlattılar. Bu gelişmeyle beraber konferanstan sonuç alınamamıştır.⁹

B. Milli Cephelelerin Kurulması

Mondros Mütarekesi'nden sonra ülkenin çeşitli yerleri İtilaf Devletleri'nce işgal edilmiştir. Mütareke koşullarına aykırı olarak bu eylemler Türk Milleti'nin tepkisine neden olmuş ve Kuvay-ı Milliye adı verilen hareketi ortaya çıkarmıştır. Bu hareket, yurdun ve bağımsızlığın tehlikeye girmesi karşısında halkın kendi içgüdüsünden kaynaklanan bir savunma hareketidir. Gelişen bu direniş Mayıs 1919'dan 1920 yılı sonlarına kadar sürmüştür.¹⁰

Zamanla milli kuvvetler artmış, milli taburlar ve alaylar kurulmuştur. Halkın kendi içinden çıkardığı Kuvay-ı Milliye güçlerini, ülkenin içinde bulunduğu koşullar yaratmıştır. Merkezi otoriteye, emir komuta zincirine bağlı olmayan kendi yasalarını ve kendi kurallarını kendi koyan Kuvay-ı Milliye güçleri, düzenli ordu kuruluncaya kadar işgalci güçlere karşı büyük bir dirençle karşı koymuşlardır ve cephele oluşturmuşlardır.¹¹

C. Milli Cephele

1. Güney Cephesi

Birinci Dünya Harbi sonunda Irak'tan çekilen 6. Ordu'nun lağvıyla, 13. Kolordu adını alan kuvvetler Diyarbakır, Urfa, Siirt ve Mardin bölgelerinde yerleşmişlerdir. Bu kolordu mütarekeden sonra İngilizlerin baskısıyla terhis

---

⁹ Selahattin TANSEL, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, Ankara, 1977, s. 228.

¹⁰ Tefik BIYIKLIOĞLU, **Atatürk Anadolu'da(1919-1921)**, Ankara, 1959, s. 14.

¹¹ İNAN, **a.g.e.**, s. 151.

edildiğinden taburların mevcudu 70-80'lere, bütün Kolordu'nun mevcudu ise 4800'e düşmüş; durumdan faydalanan İngiltere ve Fransa da mütarekenin ilgili maddelerini bahane ederek, Akdeniz Kıyıları'ndan ve Fırat Nehri'nden Toroslara kadar uzanan bölgeyi daha Türk Orduları çekilmeden işgal etmeye başlamışlardır.¹²

Bu bölgenin gerçek sahibi olan ve çoğunluğu teşkil eden Türkler, bu durum karşısında, kimsesiz ve himayesiz olarak bir taraftan işgal kuvvetlerinin aşırı hareketleri ve diğer taraftan da Ermeni ve Rum gibi bağımsızlık heyecanına kapılmış azınlıkların taşkınlıkları ve tecavüzleri karşısında şaşkın ve ne yapacaklarını bilemez bir halde kalmışlardır. Birinci Dünya Savaşı sırasında göçe tabii tutulan Ermeniler, Mondros Mütarekesi'nden sonra tamamen silahlanmış bir halde bu bölgelere dönerek çoğunluk meydana getirmek için faaliyete geçmişlerdir. Gerek dışarıdan gelen gerekse memleket içinde bulunan Ermeniler, İngilizlerin ve özellikle Fransızların yardımlarıyla tamamen silahlanmış ve Müslüman Türk vatandaşlarının namusuna tecavüz etmiş, direnenleri kılıçtan geçirmişlerdir.¹³

Mütareke sırasında bölgedeki 7. Ordu komutanı olan Mustafa Kemal olacakları önceden tahmin ederek, 29 Ekim 1918'de Katma İstasyonu'nda Milletvekili Ali Cenani Bey'e "Güney'de milli örgütlenmenin başlatılması ve direnişe geçilmesi" tavsiyesinde bulunduktan sonra, 1 Kasım 1918'de Kilis'e giderek başlayan hazırlıklarla bizzat ilgilenmiştir. Buna ilave olarak Mustafa Kemal Paşa'dan sonra 2. Ordu Komutanı olarak bölgeye gelen Nihat (Anılmış) Paşa'nın Halep, Hama, Lazkiye, Saman'da çaba sarf etmesi; O'nunla birlikte bölgeye gelen Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'nın Jandarmayı pekiştirme ve halka silah verme işine eğilmiş olması, bölgede Kuvay-ı Milliye hareketinin başlatılmasına önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁴

1.1. İngiltere ve Fransa'nın Emelleri

Ortadoğu önceden beri Batılı sömürgeci devletlerin rekabet sahası olmuştur. Bu bölgenin üç kıtanın birleştiği önemli bir geçiş noktası ve sömürge yollarına hakim

---

¹² Mete TUNCAY, *Türkiye'de Sol Akımlar (1920-1925)*, Ankara, 1978, s. 136.

¹³ TUNCAY, *a.g.e.*, s. 137.

¹⁴ TUNCAY, *a.g.e.*, s. 138.

bir konumda olması kadar, yer altı kaynaklarının zenginliği de rekabetin başlıca sebeplerini oluşturmaktadır. Bu rekabet İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya arasındadır. Birinci Dünya Savaşı'nda rekabetin bir ucunda bulunan ve Osmanlı Devleti üzerinde büyük bir etkisi olan Almanya'nın yenilmesi ve Rusya'nın Bolşevik İhtilali sonucu kendi iç meseleleri ile uğraşır hale gelmesi, İngiltere ve Fransa'yı ön plana çıkarmıştır.

İngiltere Birinci Dünya Savaşı'nda Arap Yarımadası, Suriye ve Irak'ta savaşın bütün yükünü çektiği iddiası ile Güneydoğu Anadolu'yu işgal etmiştir. Fransa ise bu bölge ile geçmişteki tarih bağları ve Sıkes Picot gizli Antlaşması'nda Çukurova ve Güneydoğu Anadolu'nun kendilerine ayrıldığı gerekçesiyle bölgeyi işgal etmiştir. Bütün bunların yanı sıra her iki devlet bölgedeki işgallerine sebep olarak Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesini göstermişlerdir.¹⁵

Bunun sonucu olarak İngiltere 3 Kasım 1918'de Musul'u, 9 Kasım 1918'de İskenderun'u işgal etmiş ve askeri harekâtı Adana, Antep ve Maraş yönünde genişletmiştir. Fransızlar da 11 Aralık 1918'de Dört Yol'a, 17 Aralık 1918'de de Mersin'e çıkarma yapmışlardır. İngiliz ve Fransızların Güneydoğu Anadolu bölgesindeki bu işgal hareketleri 15 Eylül 1919'da yapılan Suriye Antlaşması ile yeni bir yön kazanmıştır. Bu Antlaşmaya göre Musul bölgesini elde eden İngiltere, Adana, Antep, Maraş ve Urfa'dan çekilerek yerini Fransa'ya bırakmıştır.¹⁶

Fransa, Suriye üzerindeki tarihi bağlarını dile getirmiş ve sanayinin ihtiyaç duyduğu pamuk hammaddesini karşılamak için Çukurova ve Güneydoğu Anadolu bölgesi üzerinde önemle durmuştur.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Musul dahil bütün Irak bölgesini ve Güneydoğu Anadolu'yu işgal eden İngilizler, aradan bir yıl geçmiş olmasına rağmen Ortadoğu'da istedikleri yeni düzeni kuramamışlardır.¹⁷

---

¹⁵ TANSEL, a.g.e., s.230

¹⁶ TUNCAY, a.g.e., s. 139.

¹⁷ Dursun Ali AKBULUT, *Saltanat ve Milli Hâkimiyet*, Samsun, 1994, s. 74.

İngiltere Türkleri, İngiliz menfaatleri çerçevesinde bir antlaşmaya zorlamıştır. Bunu sağlamak amacıyla kullanmakta olduğu iki kışkacın bir ucu batıdaki Yunan harekâtı, diğer ucu ise doğudaki Ermeniler'dir. Güneydoğu Anadolu'daki durumun kendi aleyhine olduğunu anlayan İngilizler, gelişmeleri kendi lehlerine çevirmek, Osmanlı Devleti'ne son darbeyi vurmak amacıyla Türk Kürt ayrılığını yaratarak halkı birbirine düşürmeye çalışmışlardır.¹⁸

İngilizlerin Ermeni yanlısı tavırlarının ve Ermeni tehdidinin, bölge halkının milli bilincinin uyanmasında önemli rolü olmuştur. Osmanlı Devleti, Güneydoğu halkının müdahale ve yardım bekleyen başvurularına olumlu karşılık vermemiştir. İstanbul Hükümeti'ne göre bölgeye asker gönderilmesi mümkün değildir.

Fransa, Türkiye ile yapacağı bir antlaşmanın kendisini Suriye'de rahatlatacağı düşüncesi ile Beyrut'ta bulunan George Picot'yu Sivas'a göndermiştir. Mustafa Kemal ile görüşen George Picot'a Türk Milleti'nin istek ve emelleri hakkında bilgi verilmiş; Adana, Antep, Maraş ve Urfa'nın haksız yere işgal edildiği, Ermeniler'in Türklere saldırdığı belirtilmiş ve bu haksız işgalinden vazgeçilmesi istenmiştir. Ancak Fransızlar sözlerinde durmamışlardır. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Güney Cephesi ile ilgili olarak yürütülecek harekât planını belirlemiştir.¹⁹

1.2. Maraş'ta Mücadele

İngilizler 22 Şubat 1919'da Maraş'a Max Doryan emrinde bir Hint süvari alayını sevk etmişlerdir. Şeyh Adil mevkiinde Transanta rahiplerinin bandosu, Ermeni halkın kutlamaları ile karşılaşan İngilizler, Uzunoluk'tan geçerek kışlanın önüne gelmişlerdir. İngilizlerin buradaki işlerinden ilki; 1915'deki Ermenilerin göç ettirilmesi olayının soruşturulması olmuştur. 1915'deki Maraş'ta Sancak Bey'i olan Sivas Valisi İsmail Kemal'in tutuklanıp Maraş'a getirilmesi ise halkta tepki uyandırmıştır.²⁰

Ermenilerin taşkınlıkları ve Sütçü İmam'ın bir Ermeni askerini öldürmesi üzerine meydana gelen milli galeyana üzerine Fransız kuvveti, Maraş'ı terk ederek Antep

---

¹⁸ Yaşar AKBIYIK, **Milli Mücadele'de Güney Cephesi (Maraş)**, Ankara, 1990, s. 124.

¹⁹ Arnold TOYNBEE, **Batı'nın Türkiye ve Yunanistan Sorunu**, Londra, 1923, s. 43.

²⁰ TOYNBEE, **a.g.e.**, s. 44.

istikametine çekilmiştir. 27 Kasım 1919 günü işgal kuvvetleri komutanı Yüzbaşı Andre'nin emriyle kale burcundaki Türk Bayrağı'nın indirilmesi karşısında tırmanan olaylar, Fransızların Maraş'ı terk etmelerine kadar aralıklarla devam etmiştir. 28 Kasım 1919 Cuma günü, işgal kuvvetlerinin başında bulunan Yüzbaşı Andre'nin emriyle kale burcundaki Türk Bayrağının indirilmesi karşısında milli infial meydana geldi. Cuma namazında halkın; "Bayraksız namaz kılınmaz" seslerine Ulucami İmamı Rıdvan Hoca da katılınca, Maraşlılar tekbir sesleriyle kaleye yürümüş ve bütün engelleri aşarak kaleye tekrar Türk Bayrağını çekmişlerdir.²¹

20 Ocak 1920 günü Hafız Veliyüddin ve Mustafa Efendi'nin öldürülmeleri çarpışmalara sebep olmuştur. Maraş havalisindeki milli kuvvetler şehri sarmış durumdaydılar. Fakat şehir yanmış, yıkılmış ve aynı zamanda açlık başlamıştır. 11 Şubat'ta Fransızlarla barış müzakeresi başlamıştır. Bu yumuşak havadan faydalanan ve çok kötü durumda bulunan Fransızlar 11/12 Şubat gecesi Maraş'ı boşaltmışlardır. Ermeniler ise Maraş'ın kuzeyindeki Zeyton havalisinde savunma tedbirleri almışlardır. Fakat Zeyton'daki Ermenilerin büyük bir kısmı da 22 Haziran 1921'de teslim olmuştur.

Maraş'taki Türk direnişi, Londra Konferansı'nda Fransızlar tarafından söz konusu edilerek, Maraş'taki kuvvetlerin takviye edilmesi gerektiği ifade edilecektir. Bu da Fransızların Maraş'ta istedikleri işgali gerçekleştiremediklerini, buna Türk direnişinin mani olduğunu göstermektedir.²²

1.3. Urfa'da Mücadele

24 Mart 1919'da İngilizler, daha sonra 1 Kasım 1919 tarihinde de Fransızlar tarafından işgal edilen Urfa'nın işgalinde Ermeniler de yer almışlardır. 13. Kolordu Komutanlığı'nın 21 Kasım 1919 tarihli şifresinde Urfa'daki işgal kuvvetinin içinde Ermenilerin de olduğu ve Urfa'da yağmaya başlandığı, işgal kumandanının hükümet dairesine gelerek bütün memurların toplanmasını emrettiği ve Mutasarrıfın makamını kendisine verdiği belirtilmiştir.²³

---

²¹ AKBIYIK, **a.g.e.**, s. 27.

²² İlhan AKŞİT, **Mustafa Kemal Atatürk**, İstanbul, 1998, s. 101.

²³ AKŞİT, **a.g.e.**, s. 102.

İşgal süresince Urfa halkının, Fransız işgal kuvvetleri içinde Ermenilerin de bulunmasından dolayı büyük bir tedirginlik yaşadıkları, milli teşkilat çalışmalarının da birçok sıkıntılarla yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Mesela, 27 Kasım 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti tarafından Sadaret makamına gönderilen yazıda, “Jandarma Kumandanı Ali Rıza Bey’in beş yıl müddetle Şimal Kıtâat-ı Askeriyesi tarafından işgal edilmiş olan yerlere girmesinin yasaklandığı ve hilafına hareketin en az bir yıl hapis ve para cezasına çarptırılacağı, bu kararın uygulanmasına Urfa Mutasarrıfıyla, Jandarma Kumandanı’nın mecbur olduklarının Urfa havalisi Fransız İşgal Kumandanı tarafından tebliğ edildiği”²⁴ ifade edilmektedir. Bu sırada Diyarbakır vilayetinden alınan telgrafnamede Urfa’ya Teşkilat-ı Milliye’ye memur edilen Mehmet Efendi’nin milli kuvvetiyle oradaki Fransız ve Ermeni kuvvetlerine baskın yapacağını haber alan Fransız Kumandanı’nın Urfa civarına siperler kazdırması ve askerini takviye etmesi üzerine galeyana gelen halk dükkânlarını kapatmıştır. Bu teşkilat ve taarruzun Urfa Jandarma Tabur Kumandanı ile Mehmet Efendi tarafından tertiplenmiş olduğu düşüncesiyle bu kişiler tutuklanmak istenmiştir.

29 Aralık 1919’da Urfa’ya tayin olunan Jandarma Komutanı Yüzbaşı Ali Saip (Ursavaş)’in liderliğinde, Fransızlarla mücadele etmek üzere Kuvay-ı Milliye teşkilatlanmıştır. Siverek’ten Said Bey idaresinde Batılı Aşireti ile güneyde Anaze Aşireti reisleri düşmanı kovmak için gönüllülerini bu teşkilata vermişlerdir. 15 Ocak 1920’de başlaması düşünülen savaş ikmal zorlukları ile 8/9 Şubat 1920’ye tehir edilmiştir. Ali Saip Bey, harekete geçmeden önce 7 Şubat’ta Fransızlara bir ultiatom vererek; 24 saat içinde şehri terk etmelerini istemiştir. Fransızlar, Türkleri oyalayıp, zaman kazanmaya çalıştılsa da, 9 Şubat 1920’de çatışmalar başlamış ve milli kuvvetler Urfa’nın büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir. Urfa köylüleri de Suruç ve Birecik’teki Fransız birliklerini kuşatmışlardır. 12 Şubat’ta şiddetli çarpışmalar olmuştur.²⁵

İki ay kadar zor durumda kalan ve cephaneleri de tükenen Fransız askerleri atlarını kesip yemeye başlamışlardır. Paris gazetelerinde asker ailelerinin “Haçlı

---

²⁴ TOYNBEE, a.g.e., s. 45.

²⁵ A. Hulki SARAL, **Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi**, IV, Ankara, 1966, s. 49.

seferlerinde yüz binlerce Hıristiyan'a mezar olan Türk Yurdu Anadolu'ya evlatlarımızı bile bile ölüme göndermeye razı değiliz, Hükümet istifa etsin" şeklinde ifadeler olan mektupların yayınlanması, bir Fransız teğmenin; "Marsilya'dan ayrılıyor, bile bile Türkiye'ye kendi mezbahamıza sürükleniyoruz" sözleriyle başlayan hatıra defterlerinin neşredilmesi Fransa kamuoyunda savaş aleyhtarlığını artırmıştır. Bu gelişmeler üzerine Fransızlar mütareke görüşmelerini kabul etmişler ve 1 Nisan 1920'de Urfa'yı terk etmişlerdir. Fransızlar buradaki savaşta 250 ölü 163 yaralı vermişler, kalan mevcutları ile de şehri koruyamayacaklarını anlamışlardır. 11 Nisan 1920'de Urfa kalesine Türk bayrağı çekilerek Türk Milleti'nin bağımsız yaşamak istediği tüm dünyaya ilan edilmiştir.²⁶

1.4. Adana ve Çevresinin Kurtuluşu

Mondros Mütarekesi'nden hemen sonra 11 Kasım 1918'de Fransızlar İskenderun'u işgal etmiştir. Hükümet'in işgallere seyirci kalması İtilaf Devletleri'nin yeni taleplerde bulunmalarını kolaylaştırmıştır. İtilaf Devletleri, Türk Kuvvetleri'nin Pozantı'nın kuzeyine kadar çekilmelerini istemiştir. İstanbul Hükümeti bunu da kabul edip, Aralık 1918 ortalarında ordu bu bölgeden çekilmeye başlayınca bölgenin Türk ve Müslüman halkı tedirginlik duymaya başlamıştır. Adanalıların ilgili makamlara protestolarını bildirip, bölgenin Türk yurdunun bir parçası olduğunu ve koparılamayacağını savunmaları, İngiliz, Fransız ve Ermenileri durdurmaya yetmemiştir. Fransız ve Ermeniler 11 Aralık'ta Dörtyol, 21 Aralık'ta Adana ve 27 Aralık 1918'de Pozantı'yı işgal etmişlerdir. Dörtyol'u işgal eden ve baskıya başlayan Fransızlar'a karşı Karaköse köylüleri yolda barikatlar kurarak direnmişlerdir. Bu direniş güneyde ve Türkiye'de halk kuvvetlerinin verdiği ilk kurşun savaşı olmuştur. Ocak 1919'un ilk günlerinde Dörtyol Jandarma Bölüğü Komutanı Teğmen Karahasan'ın birliğiyle işgalcilere karşı direnmesi de Milli Mücadele'de askeri birlik adına yapılan ilk kurşun savaşı olmuştur.²⁷

Adana'nın Fransızlar tarafından işgali ve işgallere Ermenilerin de katılması bölge halkının tepkilerinin artmasına sebep olmuştur. Fransızlar'ın Ermenileri kendi

---

²⁶ SARAL, a.g.e., s. 50.

²⁷ SARAL, a.g.e., s. 51.

kuvvetleri arasında bulundurmasında temel amaç; “Ermenileri Kilikya’nın kurtuluşuna iştirak ettirmek ve böylece onların milli emellerini gerçekleştirmek için yeni deliller ve destekler sağlamaktır.” Ermeni gönüllüleri, Fransız Bayrağı altında ve Fransız üniformaları ile çarpışıyor, fakat özel bir sancakları bulunmuyordu. Fransa Hükümeti, bu bölgenin idari işleri, polis, demiryolları vb. gibi önemli hizmetlere Ermenileri atamıştı.

Adana işgal kuvvetleri komutanı, “Ermeniler Türk Bayrağı görülürse tahrik olurlar” gerekçesi ile bayrağın asılmasını da yasaklamıştır. Adana Lisesi’ne Türk bayrağının asılmaması için Bremon müdahalede bulunmuştur. O vakit okul müdürü olan Niyazi Bey “burası Türk İrfan Müessesesi olduğundan müdahale olunmayacağı” söylemiş ise de dinletememiştir. Buna mukabil Ermenilerin istedikleri yere bayraklarını asmaları serbesttir. Fransızların resmi günlerinde ya da kumandanlarının veya askerlerinin Adana’ya geliş ve dönüşlerinde zorla Fransız bayraklarını astırıyolar, asmayanlardan para cezası bile alıyorlardı.²⁸

Bütün bu gelişmeler karşısında yetkili makamların bir şey yapamayacağı anlaşılınca halk endişeye düşerek, nasıl kurtulacağını ve ne gibi tedbirler alacağını düşünmeye başlamıştır. Arayışların sonunda 1918 Aralık ayının sonunda Adana Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti kuruldu. Cemiyet’in başkanlığına Ayan Reisi Rifat, üyeliklerine de eski hariciye Nazırı Nabi Bey, Nafia Nazırı Ali Munif, Halep Mebusu Ali Cenani ve eski elçilerden Rüstem Beyler seçilmiştir.²⁹

Cemiyet’in amacı Anavatanla bağlarını teyit ve haklarını korumak hususunda gerekli girişimlerde bulunmaktır. Bu arada İstanbul’da da “Kilikyalılar Cemiyeti” kurularak Fransız ve Ermeni idaresinin kurulmasına karşı çıkılmasına çalışılmıştır.³⁰

Fransız desteğindeki Ermeni vahşeti arttıkça Türklerin direnme gücü de artmıştır. 1 Kasım 1919’da Adana Cephesi Kuvay-ı Milliye Komutanlığı’na atanan topçu Binbaşısı Kemal Bey’in idareyi ele almasıyla Fransızlara karşı mücadele

---

²⁸ Kasım ENER, **Çukurova Kurtuluş Savaşı’nda Adana Cephesi**, Ankara, 1996, s. 149.

²⁹ Kemal ÇELİK, **Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918–1922)**, Ankara, 1999, s. 405.

³⁰ ENER, **a.g.e.**, s. 149-150.

şiddetlenmiştir. Pozantı'daki bir Fransız taburu esir edilmiştir. 28 Mayıs 1920'de Osmaniye'yi işgal eden Fransızlar karşılaştıkları direniş sebebiyle mütareke istemek zorunda kalmışlardır. Fakat mütareke şartlarına uymamışlardır. Bu yüzden Mustafa Kemal Paşa da 18–19 Haziran 1919'da mütarekeye uymayarak, 20 Haziran 1920'de Nihat Paşa'yı Elcezire'ye, Albay Selahattin Adil Bey'i de Adana Cephesi Komutanlıklarına atamıştır.³¹

2 Temmuz 1920'de Mihmandar köyü Ermeniler tarafından basılarak 99 Müslüman'ın öldürüldüğü haberi Türkleri galeyana getirmiştir. 3 Temmuz'da ise Türk birlikleri Şer kasabasını geri almıştır. 19 Temmuz'da İçel-Mersin ve havalisi Komutanı Şemsettin Bey, Tarsus'u Fransızlardan kurtarmak amacıyla, ellerinde baltadan başka silahı olmayan insanlarla taarruza geçmiştir. Baskın sonunda Tarsus bağlarındaki Fransız askerlerini bozguna uğratarak Tarsus'un şehir merkezine sığınmak mecburiyetinde bırakmıştır. Fransızların bu savaştaki kayıpları 1200 insan, 200 tüfek, 7 makineli tüfek ve 5 otomatik tüfek idi. Ayrıca Tarsus'a çıkmış olan Fransızların dışarı ile bağlantıları da kesilmiştir. Aynı günlerde Kuvay-ı Milliye'nin önemli bir merkezi haline gelmiş olan Pozantı'da bir kongre yapılması düşünülmüş ve bu maksatla Kayseri, Niğde, Bor ve güneydeki cephelerden çağrılmış olan delegeler ve temsilciler 5 Ağustos 1920'de Pozantı'ya gelmiş bulunuyorlardı. Aynı gün Fevzi (Çakmak) Paşa ve diğer bazı arkadaşları ile Mustafa Kemal Paşa'nın Pozantı'ya gelmesi ve bir de konuşma yapması düşmanla savaşta büyük bir moral kaynağı olmuştur.³²

Adana dışındaki işgal ettikleri bölgelerdeki çatışma ve başarısızlıklardan etkilenen Fransızlar, nihayet buraların Türk Vatanı olduğunu anlayarak 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'nı imzalayarak barış yapmayı tercih etmiş ve 5 Ocak 1922'de Adana'dan tamamen çekilmiştir.³³

---

³¹ ÇELİK, a.g.e., s. 406.

³² ENER, a.g.e., s. 199.

³³ AKŞİT, a.g.e., s. 103.

1.5. Ankara Antlaşması

Fransızların Güney ve Güneydoğu Anadolu'da Türklere karşı sürdürdükleri savaş kendi iç politikalarında tepki almaya başlamıştır. Fransız kamuoyu her şeye rağmen savaştan usanmıştır. Fransa Türkler'le uzlaşmanın kendi çıkarlarına daha uygun olacağını düşünmüştür. Türk Ordusu Sakarya'da büyük bir zafer kazanmıştır. Yunanlıların Sakarya'da geri atılması, Türkiye'nin yurtdışındaki durumunun güçlenmesine yol açmıştır.

Fransızlar'a göre İngilizler'in amacı; Türkiye'yi Hindistan yolu üzerinde bir kale olarak yani Mısır durumuna getirmektedir. Bunun yanında Fransa, Anadolu'daki duruma İngiltere'den daha gerçekçi bir gözle bakıyor ve Müttefiklerin Türkiye'ye ağır bir barışı zorla kabul ettiremeyeceklerini anlamış bulunuyordu. Fransa Franklin Bouillion'u Türk yetkilileri ile görüşmek üzere 9 Haziran 1921'de Ankara'ya göndermiştir. Mustafa Kemal görüşmelerin hareket noktasının Misâk-ı Milli olmasını istemiştir. Franklin Bouillion daha önce Türk delegelerinin Misâk -ı Milli'den niçin bahsetmediklerini, şimdi bu konudan dolayı niçin mesele çıktığını öne sürmüş ve görüşmeler günlerce devam etmiştir. Bu görüşmelerde Türkiye için tam bağımsızlık kabul edilmeden bir antlaşmanın mümkün olamayacağı kesin olarak ifade edilmiştir.³⁴

Görüşmeler sonucunda 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Ankara Antlaşması ile Türkiye Büyük Millet Meclisi siyasi bir zafer kazanmış oluyordu. Böylece Ankara Hükümeti resmen tanınmış oluyordu. On üç maddelik Ankara Antlaşması'na göre; Hatay ili hariç, bugünkü Suriye sınırı tespit edilmiştir. Fransa, İskenderun, Hatay hariç diğer yerlerden geri çekilmiştir. Ankara Antlaşması, Türk Vatanından zorla koparılmak istenen toprakların yanında bu bölgeyi savunmakta olan Türk Kuvvetleri'nin Batı Cephesi'ne gönderilmesi imkânını da sağlamış oluyordu. Ankara Antlaşması'nın imzalanması en çok Ermenileri rahatsız etmiştir.³⁵

Ankara Antlaşması ile özel bir statü verilen Hatay daha sonra anavatanına katılmıştır. Fransızların Güneydoğu Anadolu'yu işgal sebepleri sömürgecilik emellerine dayalı olup, Çukurova'yı dokuma sanayinde ihtiyaç duyulan, pamuk üretim merkezi

---

³⁴ ÇELİK, a.g.e., s. 407.

³⁵ ENER, a.g.e., s. 255.

olarak düşünmüşlerdir. Güneydoğu Anadolu bölgesindeki işgale son vererek, Ortadoğu'daki çıkarların asıl önemli noktasını oluşturan Suriye'de yoğunlaşmaya başlamışlardır.³⁶

Türkiye'nin Sakarya'daki zaferini onaylayan nitelikteki, zaferin hemen arkasından imzalanan Ankara Antlaşması, yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'ne büyük itibar sağlamıştır. Türkiye ilk kez Batılı bir devlet tarafından tanınmış ve üstelik bunu milli çıkarlarına en uygun koşullarda elde etmiştir.³⁷

2. Batı Cephesi

İzmir'in işgaliyle Anadolu'da başlayan Yunan işgallerine karşı Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri kurulurken, aynı zamanda da Kuvay-ı Milliye teşekkülü için hazırlıklara başlanmıştır. Batı Anadolu'da da Yunan ordusu karşısında cephele kurulmaya başlanmıştır.

15 Mayıs'ta İzmir'e çıkan Yunan kuvvetleri bu hattan Anadolu'yu içlerine doğru işgallere girerken, bir taraftan da Ayvalık'ı işgal ederek Batı Anadolu'nun kuzeyinden ikinci bir kol ile işgali genişletmek istiyorlardı. Yunanlar, yerli Rumların da işbirliğiyle tarihin hiçbir zaman unutmayacağı bir katliam sergilemişlerdir.³⁸

Bu katliam karşısında bütün kuvvetler toplanmıştır. Bu kuvvetlerin sayısı 2500'ü bulmuştur. Yunan işgal kuvveti ise 5000 civarındadır. Yunan Kuvvetleri'nin sayı ve malzeme bakımından üstünlüğüne rağmen, milli kuvvetler 29 Haziran'da Aydın'ı kurtarmak için taarruza geçmiş ve 30 Haziran sabahı Aydın geri alınmıştır. Ancak çeşitli imkânsızlıklar yüzünden takip edilemeyen Yunanlar tekrar toparlanarak Temmuz başlarında üstün kuvvetlerle yaptıkları saldırı sonucu Aydın'ı yeniden işgal etmişlerdir.³⁹

---

³⁶ ÇELİK, a.g.e., s. 495.

³⁷ ENER, a.g.e., s. 256.

³⁸ Selahattin SALIŞIK, *Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik-i Eterya*, İstanbul, 1968, s. 273.

³⁹ Yılmaz ALTUĞ, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul, 1985, s. 30.

Yunanlılar işgallerini Aydın-Denizli hattında genişletmek isterlerken aynı zamanda da Ayvalık'a asker çıkarıp Batı Anadolu'nun kuzeyinden işgallere başlamışlardır. Bütün bu bölgelerde cepheler oluşturulmaya başlanmıştır. 15/16 Haziran gecesi Bergama'daki Yunan Kuvvetleri'ne baskın yapmışlardır. Bahsedildiği gibi Kuvay-ı Milliye Yunanlılara büyük darbeler vurmuştur. Ancak düzenli ve silah-teçhizat açısından oldukça zengin olan Yunan kuvvetlerine karşı Kuvay-ı Milliye ile mücadele etmek oldukça zordur. Bu durum karşısında Kuvay-ı Milliye'den düzenli orduya geçiş başlamıştır.⁴⁰

2.1. Düzenli Orduya Geçiş

TBMM kurulduktan sonra Kuvay-ı Milliye yerine düzenli ordu kurulması yolunda tartışmalar başlamıştır. Türk Kuvvetleri'nin düzenli bir ordu olmayışı yüzünden Gediz Muharebesi'nde mağlup olunmuştur. Düzenli orduya geçiş için gösterilen gerekçeler:

- Kuvay-ı Milliye düzenli bir birlik değildir. Kuvay-ı Milliye'nin sayısı ve kadrosu kesin olmayıp sıkça değişkenlik göstermesi lojistik yönden uygundur.
- Yunan ordusuna karşı düzenli orduyla mukavemet ihtiyacı vardır.
- TBMM'nin otoritesini tesis ve hukuki varlığını tescil ve ispat etmek için düzenli orduya ihtiyaç vardır.

Yapılan hazırlıklar sonunda 1920 Ekim ayından itibaren Kuvay-ı Milliye'nin tasfiyesine başlanmıştır. 9 Kasım'da Cepheler, Batı Cephesi ve Güney Cephesi olarak ikiye ayrılmıştır. Takip eden günlerde bir ordu düzenlenip genişlerken bir taraftan da Kuvay-ı Milliye birlikleri düzenli ordu bünyesine alınmaya başlanmıştır.⁴¹

2.2. İnönü Savaşları

2.2.1. I. İnönü Savaşı

1920 yılı sonlarında Anadolu'da Çerkez Ethem ve kardeşleri Milli Hükümet'e karşı ayaklanmışlardır. Kütahya ve Gediz bölgesinde, Batı ve Güney Cephe

---

⁴⁰ Bilal N. ŞİMŞİR, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Ankara, 1972, s. 51.

⁴¹ Fahri BELEN, *Türk Kurtuluş Savaşı*, 2. Baskı, Ankara, 1983, s. 549.

Komutanlarının, asıl kuvvetleriyle bu isyanı bastırmakla uğraşmaları Yunanlılar lehinde bir üstünlük meydana getirmiştir. Bu sırada, İstanbul'da bulunan Yunan Askeri Heyeti'nden Yunan Karargâhına gelmekte olan haberlerde, Türklerin Aralık 1920 başlarından itibaren geniş bir faaliyette buldukları, yakında taarruza geçecekleri bildiriliyordu. Bu sebeple Yunanlılar'ın bir Türk taarruz hazırlığını şimdiden bozmaları gerekmektedir. Türklerin ulaştırma merkezi ve lojistik tesislerinin bulunduğu, stratejik bir öneme sahip Eskişehir üzerine yapılacak bir taarruz başarıya ulaştığı takdirde, asıl Türk Kuvvetleri'nin yok edilmesi de mümkün olabilecektir. Türk Kuvvetleri'nin Ethem'le uğraştığı bir sırada Türkler'in savunma güç ve azminin kırılacağı inancı Yunanlıları hazırlıksız ve mevsimsiz bir harekete sürüklüyordu.⁴²

Yeni kurulmakta olan Türk Ordusu'nun, önceden hazırlanmış bir hareket planı olmamakla birlikte, Batı Anadolu'da düzenli bir milli ordu teşkil edilinceye kadar Yunanlılara karşı stratejik savunmada kalmak en uygun bir yol olarak görülmektedir. Bu sıralarda yer yer baş gösteren iç ayaklanmalar da bunu zaruri kılmaktadır.

6 Ocak 1921 günü Bursa'dan Eskişehir yönünde, Uşak'tan Afyon yönünde ileri harekâta başlayan Yunanlılar, 9 Ocak'ta İnönü mevzilerine kadar gelmişlerdir. 9 Ocak'ta bazı kayıplara uğrayan Türk Kuvvetleri, 10 Ocak'ta şiddetli bir taarruza geçen Yunan Kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kalmıştır. Aynı gün Garp Cephesi Kumandanlığı'na verilen şu emir Türk Kuvvetleri'nin ne kadar zor bir duruma düştüklerini izah etmektedir:

“Bugün saat 11.00'de başlayan ve 24. Tümen'in Teke sırtlarından Rızapaşa Köyü'ne çekilmesi, 4. ve 11. Tümenlerin de İnönü doğusuna alınmasıyla biten muharebenin sonucu henüz anlaşılammış ise de Batı cephesinin bu gölgede şimdi toparlanmış olan kısımlarının düşmanı ne dereceye kadar durdurmayı başarabileceği kestirilememektedir.”⁴³

“Durum Eskişehir'in başarı ile savunulmasına imkân vermiyorsa, Batı cephesi, özellikle topçu ve makineli tüfek malzemesini elden çıkarmadan ve kıtaların büsbütün elden çıkmasına yer vermeyecek şekilde, Eskişehir doğusuna alınmalıdır. Bu

---

⁴² BELEN, a.g.e., s. 550.

⁴³ Ali İhsan GENCER-Selahattin ÖZEL, **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul, 1991, s. 132.

sırada Seyitgazi-Sivrihisar-Ankara istikametinin özellikle asi Ethem kuvvetlerine karşı örtülmesi ve muhafazası için batıdan Ankara'ya gelen istikametlerin tıkanması göz önünde tutulmalıdır.”⁴⁴

“Batı cephesi emrindeki demiryolu araç ve gereçlerinin düşmanın eline bırakılmaması ve Eskişehir'deki harp silah, araç ve gereçlerine ait tezgah, avadanlık ve mühimmatın da emniyetle geriye alınmasının sağlanması ve bırakılacak demiryolunun esaslı olarak tahrip edilmesi gereklidir.

Eskişehir'in elden çıkması halinde de doğrudan doğruya düşman tarafından ciddi bir taarruza uğranılmadıkça, Güney cephesi şimdi bulunduğu durumda kalacak ve süvari tümeni, memleket içine sarkması umulan Ethem kuvvetlerine karşı kullanılabilir şekilde kendi sağ kanadına bulundurulacak ve Batı Cephesi sol kanadı ile irtibat kuracaktır.

Düşmanın üstün kuvvetlerle taarruzu halinde, Güney Cephesi kıtalarını kaptırmayacak ve gereçlerini elden çıkarmayacak surette demiryolları üzerinde tahripler yaparak yavaş yavaş Afyonkarahisar-Konya üzerine çekilmelidir.”⁴⁵

Gerekli tedbirler alınmaya çalışılmışsa da Yunanlıların şiddetli saldırıları ve üstün kuvvetleri karşısında Türk Kuvvetleri geri çekilmek mecburiyetinde kalmışlar, hatta cephenin geriye alınması dahi düşünülmüştür. Türk Birlikleri'nin bu çekilişe rağmen ciddi bir direniş göstermeleri sebebiyle Yunan Kumandanlığı, Türklerin her ne pahasına olursa olsun savunmaya devam edeceklerini görmüş, dolayısıyla bugüne kadar olduğu gibi, bundan sonra yapılacak taarruzdan de bir netice alamayacakları kanaatine varmıştır. Daha sonra Yunan Komutanlığı, üstün Türk birlikleriyle savaşmak zorunda kalacağını ve yalnız başına yenilme ihtimalinin bulunduğu düşüncesiyle geri çekilme kararı vererek, bunu 11 Ocak 1921 sabahı uygulamaya başlamıştır. Böylece iki taraf kuvvetleri birbirlerinden haberi olmadan, biri doğu, diğeri batı istikametine çekilmişlerdir.⁴⁶

---

⁴⁴ ALTUĞ, a.g.e., s. 31.

⁴⁵ BELEN, a.g.e., s. 551.

⁴⁶ Zeki SARIHAN, **Vatan Türküsü, İstiklal Marşı, Tarihi ve Anlamı**, Ankara, 1984, s. 24.

Yunan kuvvetlerinin geri çekilmeye başladıkları haberini alan Batı Cephesi Kumandanlığı, takip kararı almışsa da iyi bir keşif yapılamaması ve temasın devam ettirilememesi yüzünden istenilen takip gerçekleştirilememiş ve Yunanlılar, kolayca muharebeyi keserek İnönü mevzilerinden geri çekilmişlerdir.⁴⁷

Yunanlıların İnönü’de savaş meydanını bırakarak çekildikleri haberi Ankara’ya ulaştığı zaman Mustafa Kemal Paşa, TBMM adına Batı Cephesi Komutanlığı’na şu tebrik telgrafını göndermiştir.

“İnönü Meydan Muharebesi’nde Batı Cephesi kıtalarının uğurlu ve ezici komutanız altında gösterdikleri kesin faaliyetten dolayı zat-ı devletlerine ve kahraman ordumuzun bütün komutanlarıyla subay ve erlerine Büyük Millet Meclisi’nin kalpten tebriklerini iletir ve bu başarının mukaddes topraklarımızı düşman istilasından büsbütün kurtaracak olan kesin zaferin hayırlı bir başlangıcı olmasını Tanrı’nın lütfundan diler ve iş bu tebriklerin bütün Batı ordusu er ve subaylarına ulaştırılmasını rica ederim.”⁴⁸

Gerçekten de bu telgrafta ifade edildiği gibi Birinci İnönü’deki başarı, kesin zaferin bir başlangıcını teşkil etmiştir. Birinci İnönü Muharebesi askerlik bakımından küçük bir muharebe olmasında rağmen, dış görünüş itibariyle Yunanlıların Türkler karşısındaki ilk başarısızlığıdır. Bu itibarla Birinci İnönü Muharebesi ve başarısı ile Türk Milleti’nin varlığı ve savaş gücüne sahip olduğu ispatlanmış ve TBMM Hükümeti’nin içte ve dışta itibarı artmıştır. Bu bağlamda bu savaş, Müttefiklerin Londra Konferansı’nın hazırlanmasında harekete geçmeleri için bir sebep teşkil etmiştir.⁴⁹

2.2.2. II. İnönü Savaşı

İngilizler ve Yunanlılar, Kuvay-ı Milliye’den düzenli orduya geçen ve bunun ilk semeresini Birinci İnönü’de gören Ankara Hükümeti’ni daha başlangıç aşamasında ezmek istiyorlardı. İngilizler, Londra Konferansı’nda umduklarını bulamayınca Sevres Antlaşması’nı bir an önce uygulatmak için Yunanlıları ikinci ve esaslı bir taarruza geçirmişlerdir. Birinci İnönü Muharebesi ile prestijleri sarsılan Yunanlılar da bir taraftan

---

⁴⁷ ALTUĞ, a.g.e., s. 32.

⁴⁸ SALIŞIK, a.g.e., s. 274.

⁴⁹ SALIŞIK, a.g.e., s. 275.

bu başarısızlığı kendi istekleriyle geri çekildikleri şeklinde göstermeye çalışıyorlar, diğer taraftan gerek prestijlerini korumak ve gerek Sevres Antlaşması ile elde ettikleri menfaatlerine sahip olmak için daha büyük çapta bir taarruz hazırlığında bulunuyorlardı. Londra Konferansı'nda olumlu bir sonuç elde edilemeyeceği anlaşılınca, hükümetlerinden aldıkları direktife uygun olarak Yunan Komutanlığı, Bursa'daki yüksek rütbeli subayların katıldığı bir toplantı yaparak, taarruz harekâtına karar vermişler ve bu kararlarını 6 Mart'ta bir emirle birliklerine duyurmuşlardır.⁵⁰

Asker, silah ve mühimmat bakımından çok üstün durumda bulunan Yunan ordusunun Bursa ve Uşak'taki kuvvetleri, 23 Mart 1921'de Eskişehir ve Afyon'a doğru taarruza geçtiler. 28 Mart'ta İnönü mevzilerinde başlayan şiddetli Yunan saldırısı ve cereyan eden çarpışmalar sonucunda Yunanlılar, Kanlısirt ve Metristepe gibi bazı mevzilerin önemli kısımlarını ele geçirmişlerse de bu başarıyı daha ileri götürememişlerdir. 31 Mart'ta karşı taarruza geçen Türk Kuvvetleri, Yunanlıları, ağır zayiata uğratarak, 1 Nisan 1921'de İnönü mevzilerinden çekilmek zorunda bırakmıştır. Yunanlılar, 7 Nisan'da da Afyon'u boşaltmak mecburiyetinde kaldılar. Böylece İnönü mevzilerine kadar ilerlemiş ve Türk birliklerini bir hayli sıkıştırmış olan Yunanlılar bir kez daha yenilmişlerdi.⁵¹

2 Nisan 1921 günü Fevzi Paşa TBMM'de yaptığı konuşmasında İkinci İnönü zaferi hakkında şunları söylemiştir:

“Muhterem efendiler; Londra Konferansı'na davet edildiğimiz sırada yüksek heyetinize düşmanlarımızın son olarak bir defa askerlikçe başarı elde etmek isteyeceklerini arz etmiştim. Yüksek bilgileri olduğu üzere, konferans, Yunanlıların başarısızlığı ile sonuçlanmıştır. Bunu askeri bir başarı ile tamir ve tamamlamak istemişlerdir. 11 gün önce Sakarya vadisinden Menderes vadisine kadar 400 km'lik bir cephe üzerinde 100.000 kişi ile hücum etmişlerdir. Buna karşı aldığımız tertibat, düşmanın büyük kısmı ile muharebeyi kabul, diğer kısımlarını oyalamaktır.

Zaman zaman yayınladığımız bildirimlerde görüldüğü gibi düşman ümit içinde ilerlemiştir. Muharebe hattı çok hareketlidir. Tutunan ve inatla mukavemet eden

---

⁵⁰ Damar ARIKOĞLU, **Milli Mücadele**, İstanbul, 1961, s. 121.

⁵¹ SARIHAN, **a.g.e.**, s. 39.

hatlarımız düşmanı şaşırtıyordur. Bunların planı üç beş gün içinde bizi mağlup ederek Sevr Antlaşması'nı kabul ettirmektir. İfade ve tuttukları siyasetten çıkan mana budur.”⁵²

“Düşman birkaç günde Eskişehir’e ve sonra Ankara’ya gireceğini söylemiştir. Dış kanatlardan büyük bir çevirme hareketiyle ordumuzu batıya atmak suretiyle Türk ordusunu yok ederek Anadolu’yu istila etmek planını takip ediyorlardı. Biz de onların hareketine evvelce elde ettiğimiz bilgilere göre durum almak suretiyle karşı koyduk.

Dumlupınar civarındaki birliklerimiz düşmanı oyalamışlardır. Düşman resmi yayınlarda bu ciheti biliyor, “milli ordu bizi oyalamak suretiyle yormak istiyor onların dersini vereceğiz” diyordu. Bu defa meydan muharebesiyle ordumuzu yenmek istemişlerdir. İnönü Muharebesi arzumuz üzere, bu maksatla meydana gelmiştir. Yedi gün yedi gece devam eden muharebeden sonra düşman bozulmuştur.”⁵³

Bu zafer sayesinde Büyük Zafer’e giden yolun bir safhası da başarı ile geçilmiş oluyordu. Fransa, Türkiye’nin başarısı karşısında gerçekleri görerek Türkiye ile anlaşma zemini aramıştır. Ancak, başlayan Türk-Fransız görüşmeleri, Yunanlıların bu sıralarda tekrar saldırıya geçmeleri üzerine askıya alınacaktır. Fransızlar bir süre daha beklemek gereği duymuşlarsa da en azından Türk askeri başarılarının devam edebileceği yönünde bir kanaatin oluşması önemli bir husustur. Bu noktada Fransızların İngiltere desteğindeki Yunanlılara karşı Türk Kuvvetleri’nin ezici bir üstünlük elde edebileceklerine şüphe ile baktıkları da bir gerçektir.⁵⁴

2.3. Sakarya Savaşı

Eskişehir ve Kütahya savaşlarında Türk Kuvvetleri’nin kendinden çok üstün durumda bulunan Yunan ordusu karşısında tutunamaması ve Sakarya’nın doğusuna çekilmek zorunda kalması, Türk kamuoyunda büyük bir hayal kırıklığı ve manevi bir çöküntüye yol açmıştır. Esas neden Türk Kuvvetleri’nin Yunan Kuvvetleri karşısında savaşabilecek bir duruma gelebilmesi için eksikliklerin bulunmasıdır. Son derece zor

---

⁵² Gotthard JAESCHKE, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, Ankara, 1970, s. 147.

⁵³ JAESCHKE, **a.g.e.**, s. 150.

⁵⁴ JAESCHKE, **a.g.e.**, s. 151.

şartlarda henüz oluşturulan bir ordunun Yunan kuvvetleri karşısında bir galibiyet alamaması tabii olmakla birlikte, bunun kamuoyunda anlaşılması da beklenemezdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bazı muhalif milletvekilleri Eskişehir ve Kütahya savaşlarından sorumlu tutmak amacıyla Mustafa Kemal Paşa'nın, Başkomutanlığı uhdesine almasını istiyorlardı. Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, 4 Ağustos 1921 tarihli gizli oturumda Başkomutanlık konusunda yapılan teklifleri TBMM'nin sahip olduğu yetkileri üç ay süre ile fiilen kullanmak şartıyla kabul ettiğini ifade eden bir önerge vermiştir. Bu teklife karşı çıkanlar olmuşsa da Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutanlığına dair kanun, 5 Ağustos 1921 tarihinde yapılan açık oturumda oy birliğiyle kabul edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Başkomutan olduktan hemen sonra, ordunun elzem ihtiyaçlarının karşılanmasına girişmiştir.⁵⁵ Bu amaçla 7–8 Ağustos 1921 tarihinde Tekâlif-i Milliye emirlerini çıkarmıştır. Türk Milleti'nden büyük fedakârlıkların istendiği kararlar şunlardır:⁵⁶

- Her ilçede bir “Tekâlif-i Milliye Komisyonu” (Milli Vergiler Komisyonu) kurulacak, bu komisyonlarca toplanan malzeme ordunun çeşitli bölümlerine dağıtılacak,
- Vatanın her ailesi birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık hazırlayıp Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na teslim edecek,
- Tüccarın ve halkın elinde bulunan çamaşırlık bez, Amerikan, patiska, pamuk, yıkanmış yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi dikmeye yarayan her türlü kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele vekata (ince meşin), taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sahtiyan, dikilmiş ve dikilmemiş çarık, potin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ile yapılmış nal, mih, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşağı, gebre, semer ve urgan stoklarından yüzde kırkına bedeli sonradan ödenmek üzere el konulacak,
- Buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvan, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum, stoklarından yüzde kırkına bedeli sonradan ödenmek üzere el konulacak,

---

⁵⁵ ARIKOĞLU, a.g.e., s. 123.

⁵⁶ Yahya AKYÜZ, **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Fransız Kamuoyu 1919–1922**, Ankara, 1988, s. 279.

- Ordu ihtiyacı için alınan taşıt araçları dışında halkın elinde kalan taşıt araçlarıyla, yüz kilometrelik bir uzaklığa kadar, ayda bir defa olmak üzere, parasız askeri ulaşım yapılması mecburi tutulacak,
- Ordunun giyimine ve beslenmesine yarayan bütün sahihsiz mallara el konulacak,
- Halkın elinde bulunan ve savaşta işe yarar bütün silah ve cephane üç gün içerisinde teslim edilecek,⁵⁷
- Benzin, vakum, gres, makine, don, saatçi ve taban yağları, vazelin, otomobil ve kamyon lastiği, solüsyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, yalıtkan maddeler ve bunlar türünden malzeme ve asit sülfürik stoklarının yüzde kırkına el koyulacak,
- Demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafları ve imalathaneleriyle, bu esnaf ve imalathanelerin iş çıkarabilme güçleri ve kasatura, kılıç, mızrak ve eyer yapabilecek ustaların adlarıyla birlikte sayıları ve durumları tespit edilecek,
- Halkın elinde bulunan dört tekerli yaylı araba, dört tekerli at ve öküz arabalarıyla kağrı arabalarının bütün takım ve hayvanlarıyla birlikte binek ve topçeker hayvanlarının, deve ve eşek sayısının yüzde yirmisine el konulacaktır.

Tekâlif-i Milliye emirlerinin yerine getirilmesi ve herhangi bir suiistimale meydan vermemek için kurulan İstiklal Mahkemeleri, Ankara, Kastamonu, Samsun, Konya ve Eskişehir bölgelerinde görev yapmıştır.⁵⁸

12 Ağustos 1921 günü Fevzi Paşa ile birlikte Polatlı'ya cephe karargâhına gelen Mustafa Kemal Paşa burada düşmanın Türk cephesinin sol kanadını kuşatacağı kanaatiyle gerekli tedbirleri almıştır. Nitekim Eskişehir ve Kütahya savaşlarında yenilse de Türk ordusunun tamamen zararsız hale getirilemediğini bilen Yunanlılar 13 Ağustos 1921'de harekâta geçmişlerdir. Bir meydan muharebesiyle Türk Ordusu'nu tamamen yok etmeyi planlamışlardır. Yunan saldırısı karşısında Türk Ordusu Sakarya'ya doğru

---

⁵⁷ AKYÜZ, **a.g.e.**, s. 280.

⁵⁸ GENCER-ÖZEL, **a.g.e.**, s. 143.

çekilmeye başlamıştır. 23 Ağustos 1921’de Yunanlılar’ın Türk Ordusu’na hücumu ile başlayan meydan muharebesinde 26 Ağustos’ta Türk Ordusu Yunan Kuvvetleri’nin çevirme teşebbüsleri ile çok sıkışık bir duruma düşmüştür. Yüz kilometre uzunluğundaki hat üzerinde cereyan eden savaşta sol kanattaki Türk Kuvvetleri Ankara’nın 50 km güneyine kadar itilmiştir. İşte bu sıralarda Mustafa Kemal Paşa, büyük fedakârlıklarla oluşturulan savunma hattından gerilere çekilmek düşüncesini ortadan kaldırmak için şunları söylemiştir:⁵⁹

“Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır. O sath-ı bütin vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz. Onun için küçük büyük her birlik bulunduğu mevziiden atılabilir. Fakat küçük büyük her birlik ilk durabildiği noktada yeniden düşmana cephe kurup savaş devam eder. Yanındaki birliğin çekilmeye mecbur olduğunu gören birlikler ona tabi olamaz. Bulunduğu mevzide sonuna kadar dayanmaya ve karşı koymaya mecburdur.” Sakarya savaşı sırasında söylenmiş olan bu söz esasen Milli Mücadele ruhunun bir ifadesinden başka bir şey değildir. Zira Milli Mücadele boyunca fakr-ü zaruret içerisinde oluşturulan ordunun istenilen başarıyı ve zaferi kazanabilmesi için Mehmetçiğin vatanın her karış toprağını kanıyla savunması gerekecektir.⁶⁰

10 Eylül’de genel bir taarruza geçen Türk Kuvvetleri’nin başarısı karşısında düşman mevzilerini bırakarak geri çekilmeye başlamıştır. 12 Eylül 1921’de yapılan Türk taarruzundan sonra Yunanlılar’ın bozgun halinde Sakarya’nın batısına çekilmekten başka çaresi kalmamıştır. 13 Eylül 1921 günü Sakarya’nın doğusunda artık Yunan birlikleri bulunmuyordu. Böylece 23 Ağustos gününden itibaren 22 gün 22 gece aralıksız süren bu çetin savaşta Türk Ordusu kesin ve büyük bir zafer elde ediyordu.

Sakarya Meydan Muharebesi Türk İstiklal Harbinin bir dönüm notasıdır. Zira bu savaşla 1683’te Viyana önlerinde başlayan Türk bozgunu durdurulmuş, Haçlı düşüncesi ve gücü kırılmıştır. Sakarya savaşının kazanılmasıyla büyük bir tehlike

---

⁵⁹ AKBULUT, a.g.e., s. 76.

⁶⁰ Kazım ÖZALP, *Milli Mücadele (1919–1922)*, Ankara, 1971, s. 210.

ortadan kalkmıştır. Ankara'nın boşaltılıp, Kayseri'ye taşınmak için başlayan çalışmalar ve birçok ailenin yollara düşmesi, bu tehlikenin büyüklüğünü göstermektedir.⁶¹

Sakarya zaferi, Batılı devletlerin Yunan ordusuna güvenini sarsmış, Türk Ordusu'nun er geç kazanacağı anlaşılmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanı, İngiltere ile Türkiye arasında barış yapılması gerektiğini söylerken, Yunan Başbakanına da aynı öneride bulunması, ayrıca İngiliz Başbakanı Lloyd George'un, Yunanistan'a para ve ekonomik yardım yapılmayacağını bildirmesi, Yunanistan'a olan güvenin sarsıldığını göstermektedir. Sakarya Savaşı'nın Ankara Hükümeti'ne sağladığı güven neticesi, 13 Ekim 1921'de Rusya ile doğu sınırlarını güvence altına alacak olan Kars Anlaşması, 20 Ekim 1921'de Fransa ile Ankara İtilâfnamesi imzalanacak, 23 Ekim 1921'de İngiltere ile anlaşmaya varılarak Malta'daki Türklerle Anadolu'da tutuklu bulunan İngilizlerin değişimi sağlanacaktır. Ayrıca Yunan Kuvvetleri'ne karşı kazandığı Sakarya Meydan Muharebesi, Türk Milli Kuvvetleri'nin derlenip toplanması için gerekli zamanı da kazandırmıştır.

Sakarya Meydan Muharebesi'nde tarafların askeri güçleri şöyledir:

Yunanlılar: 90.000 piyade tüfeği, 700 makineli tüfek, 300 top, 20 uçak ve 1500 kişilik süvari kuvvetine sahiptirler.

Türkler: 45.000 piyade tüfeği, 240 makineli tüfek, 175 adet çeşitli çapta top, 2500 subay ve 4500 süvari ile iki uçak.

Bu rakamlar da göstermektedir ki; Sakarya Meydan Muharebesi'nde Yunan Kuvvetleri'nin ezici bir üstünlüğü vardır. Artık yapılması gereken eksiklerin tamamlanması, yeni ve kesin sonuç alınacak bir savaşa hazırlanması gerekmektedir.⁶²

2.4. Büyük Taarruz

Sakarya zaferinden sonra Batılı devletlerin Türkiye hakkındaki düşünceleri ve Yunanlılara karşı tutumları değişmeye başlamıştır. Sürekli Yunanlılar tarafını tutan İngilizler bile Sakarya zaferini küçümsemiyorlar, Yunanlılar marifetiyle Anadolu'daki arzularını gerçekleştiremeyeceklerini görüyorlardı. İngiliz basınında barışın ilk şartının

---

⁶¹ AKBULUT, a.g.e., s. 77.

⁶² ÖZALP, a.g.e., s. 216.

Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilmesi olduğu yönünde yazılar çıkıyordu. İngiltere ve Müttefikleri "Şark Meselesi"ni görüşmek ve Türk askeri faaliyetlerini durdurmak amacıyla 21-26 Mart 1922 tarihinde Paris'te toplanmış ve 22 Mart'ta Türklere ve Yunanlılara mütareke teklifinde bulunmuşlardır. Yunanlıları bir yıldan beri taarruz için hazırlık yapan Türk Ordusu karşısında bırakmak istemeyen İtilaf Devletleri'nin bu teklifini Yunanlıların hemen kabul etmelerine karşılık, Türk tarafı mütarekeyi prensip olarak kabul etmekle birlikte ateşkes anlaşmasıyla Anadolu'nun boşaltılmasını şart olarak ileri sürmeyi kararlaştırmıştır. 22 Mart 1922 tarihinde yapılan mütareke teklifine cevap vermeye vakit kalmadan İtilaf Devletleri'nin Dışişleri Bakanları barış şartlarını içeren 26 Mart 1922 tarihli ikinci notayı göndermişlerdir.⁶³ Her iki notanın da taşıdığı ağır şartları göz önünde bulunduran Mustafa Kemal Paşa, esaslı ve büyük bir savaşa hazırlanmak gerektiği kanaatindedir. Nitekim her iki notaya 5 Nisan 1922 tarihinde verilen cevapta ilke olarak ateşkes olarak anlaşmasının kabul edildiği, ancak temel şart olarak Anadolu'nun boşaltılması işine hemen başlanmasının zaruri olduğu ifade edilmiştir. İtilaf Devletleri 15 Nisan 1922 tarihinde verdikleri cevapta, Türk teklifini kabul etmemişlerdir. Esasen bu beklenen bir neticedir. Esaslı bir savaşa hazırlanan Türk tarafı, verilen cevapta siyaseten haksız bir duruma düşmemek için ustaca bir diplomasi dili kullanmıştır.⁶⁴

Sakarya Savaşı'ndan sonra mütareke için bu gelişmeler yaşanırken, ordunun eksikleri tamamlanmaya çalışılıyordu. Esasen Sakarya yenilgisinden sonra Yunan Ordusu güvenliğini sağlayacak tedbirleri almıştır. Yunanlılar, Anadolu'da Eskişehir, Seyitgazi-Bolvadin hattından Ankara üzerine yürümeye karar verirken, aynı zamanda Çatalca karşısında topladıkları kuvvetlerle Doğu Trakya'dan da İstanbul'u bir baskınla ele geçirmeyi planlıyorlardı. Türk Silahlı Kuvvetleri de Eskişehir-Afyon hattına yerleşen düşman kuvvetlerin karşısında toplanırken, Yunan Ordusunun toparlanıp güçlenmesine fırsat verilmeden taarruz edilmesi düşünülmüşse de çok kısa sürede yeterli hazırlıkların yapılmasına imkân bulunamadığından düşünülen taarruz planı gerçekleştirilememiştir. Bununla birlikte her an taarruz edilecek gibi hazırlıklar

---

⁶³ JAESCHKE, a.g.e., s. 183.

⁶⁴ GENCER-ÖZEL, a.g.e., s. 144.

sürdürülmüştür. 14/15 Eylül 1921 tarihinde seferberlik ilan edilerek ordunun muharip gücü arttırılmaya çalışılmıştır. Çeşitli yerlerdeki ordu birliklerinin de kaydırılmasıyla Batı cephesinde ilk defa 200 bine yakın insan toplanabilmiştir.⁶⁵ Büyük çapta bir meydan muharebesi düşünüldüğünden çok sayıda silah ve cephaneye ihtiyaç vardır. Türk vatanseverlerinin kurdukları Karakol Cemiyeti, M.M. Grubu, Hamza Grubu gibi adlarla faaliyet gösteren gizli teşkilatlar, büyük fedakârlıklarla Müttetiklerin denetim ve muhafazası altındaki depolardan kaçırdıkları silah, cephane ve diğer savaş malzemesini gizlice Anadolu'ya yolluyorlardı. İtilaf Devletleri'nce kamaları alındığı için çelik bir borudan başka işe yaramaz durumdaki Türk topları, Anadolu'da Türk ustaları tarafından işler hale getiriliyordu. Sıkıntısı çekilen bazı silahlar ise Ruslar'dan, Fransızlardan ve İtalyanlar'dan sağlanmaya çalışılmıştır. Eksiklerini büyük oranda tamamlayan Türk Ordusu ile Yunan Ordusu'nun Büyük Taarruz'dan önceki güçleri şöyledir:⁶⁶

Türk Ordusu: 8658 subay, 199283 er, 100352 tüfek, 2025 hafif makineli tüfek, 839 ağır makineli tüfek, 323 top, 5282 kılıç, 10 uçak, 198 kamyon, 33 oto ve ambulans.

Yunan Ordusu: 6418 subay, 218205 er, 90000 tüfek, 3139 hafif makineli tüfek, 1280 ağır makineli tüfek, 450 top, 1280 kılıç, 50 uçak, 4036 kamyon, 1776 oto ve ambulans.

Taarruz için hazır hale geldiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa taarruzun başlaması kararını vermiş, bu kararını yalnızca Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ve Milli Müdafaa Vekili Kazım (Özalp) Paşa ile görüşmüş ve harekât planı son derece gizli tutulmuştur.⁶⁷

21 Ağustos'ta Akşehir'deki Batı Cephesi karargâhına varan Mustafa Kemal Paşa, burada komutanlarla yapılacak savaş planını gözden geçirmiş, 24 Ağustos 1922

---

⁶⁵ AKBULUT, **a.g.e.**, s. 79.

⁶⁶ JAESCHKE, **a.g.e.**, s. 896.

⁶⁷ JAESCHKE, **a.g.e.**, s. 897.

tarihinde de Başkomutanlık, Genelkurmay Başkanlığı ve Batı cephesi karargâhları taarruz cephesi gerisindeki Şuhut Kasabası'na nakledilmiştir.⁶⁸

26 Ağustos sabahı Türk topçusunun ateşiyle başlayan Büyük Taarruz, planlandığı gibi bir imha savaşı olacaktır. Düşmanın kaçmasına fırsat verilmemesi gerekmektedir. Nitekim Türk Kuvvetleri, Yunan Ordusunun büyük bir kısmını Dumlupınar'da sıkıştırıp imha etmeyi başarmıştır. 30 Ağustos 1922 tarihinde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat sevk ve idare ettiği meydan muharebesinde tamamen kuşatılan Yunan askerleri, imha olmaktan kurtulabilmek için süratle kaçmaya başlamışlardır. Yunan birliklerinin pek az bir kısmı Kızıldağ deresinden çekilebilmişlerdir. Eskişehir grubundan gelen bir Yunan tümeni de Gediz-Simav yoluyla çekilmeye çalışıyordu. Dumlupınar'ın doğusunda kalan Yunan birlikleri ise Uşak istikametine çekilmiş bulunuyordu. 1 Eylül 1922 günü Mustafa Kemal Paşa, birliklere "*Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir ileri!*" emrini vermiştir. 26 Ağustos 1922'de başlayan ve Afyonkarahisar-Altınbaş-Dumlupınar arasında cereyan eden muharebe beş gün beş gece devam etmiş, düşmanın asli unsurları tamamen imha edilmiştir.⁶⁹

Dağılmış haldeki Yunan askerleri bir yandan kaçmaya çalışırken bir yandan da Yunan Başkumandan ve Batı cephesi karargâhları Uşak'a nakledilmişti. Türk Ordusu'nun taarruzu karşısında tutunamayan Yunan Başkomutanı General Trikopis de 2 Eylül 1922 tarihinde esir edilmiştir.

Şaşkın ve perişan bir halde küçük gruplar halinde İzmir'e doğru kaçan Yunan askerlerinin bir kısmı güçlüğüle İzmir'e ulaşabilmişlerdir. 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'e giren Türk Kuvvetleri, Yunan Kuvvetleri'nin son kalanlarını da teslim almışlardır. Yunan askerleri çekilirlerken güzergâhlarındaki hemen her yeri yakmaktan geri kalmamışlardır. Türk Ordusu İzmir'e girdikten sonra İzmir'de 11-13 Eylül tarihlerinde büyük bir yangın çıkmıştır. Ermeni mahallesinde çıkan ve müsebbipleri bilinmeyen

---

⁶⁸ Ergün AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara, 1990, s. 83.

⁶⁹ JAESCHKE, *a.g.e.*, s. 898.

yangının söndürülmesi ve asayişin sağlanması için Türk askerleri gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır.⁷⁰

İzmir'in kurtuluşunu müteakip, Yunan Ordusu'nun Marmara bölgesindeki kolu da takip edilmiştir. Kapıdağ yarımadası mevkiine çekilen Yunan birliklerine karşı 18 Eylül'deki taarruzla bu bölge de temizlenmiştir. Böylece Batı Anadolu'da savaş esirlerinin dışında hiçbir Yunan askeri kalmamıştır. Türk Ordusu'nun Büyük Taarruz'daki kaybı ise, 2318 şehit, 9360 yaralı, 101 esir ve 1697 kayıptan ibarettir.

İzmir'in ardından 20 Eylül tarihinden itibaren 2. Ordu birlikleri, Çanakkale Boğazı ve İzmit Körfezi istikametinde ilerlemeye başlamıştır. Bölgeyi kontrol eden İngiliz askerleriyle karşı karşıya gelen Türk Kuvvetleri arasında herhangi bir arbede yaşanmamış ve İngiliz Kuvvetleri bir süre sonra çekilmiştir.⁷¹

---

⁷⁰ Fahir ARMAOĞLU, **Amerikan Belgelerinde 30 Ağustos Zaferi ve Amerika Büyük Taarruz 70. Yıl Armağanı**, Ankara, 1992, s. 4.

⁷¹ AYBARS, **a.g.e.**, s. 84.

II. BÖLÜM

MİLLİ MÜCADELE'DE DOĞU CEPHESİ

A. İstanbul'un İşgali Öncesi Ve Sonrası Bazı Önemli Gelişmeler

14 Ocak 1920'de; Mustafa Kemal Paşa 'Umum Anadolu Kumandanı' adıyla Başkomutan, Ali Fuat (Cebesoy) Paşa Erkan-ı Harbiye Başkanı, III., XIII. ve XV. Kolordular emrinde bulunacak olan Kazım Karabekir Paşa, Şark Cephesi Kumandanı vazifesini üstlendi⁷². Sonraki günlerde Sivas Kongresi'nde tespit edilen milli sınırlarımızın hayat bulduğu bir program olan Misak-ı Milli son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde 28 Ocak 1920'de kabul edildi. Altı maddeden oluşan Misak-ı Milli'nin ikinci maddesi "Elviye-i Selase" (Kars, Ardahan, Batum) ile ilgilidir ve "Anavatana katılması için üç sancakta genel oylama yapılmasını" içermektedir.

Elviye-i Selase'nin anavatana katılımı konusunda fikir birliği bulunmasına karşın, Paris Barış Konferansı'nda aynı senaryo oynanmaya devam etti. Ermeni katliamı ile Yunanlılara ve İtilaf Devletleri'ne karşı yapılan hareketlerin derhal durdurulması, aksi takdirde barış şartlarının tekrar değiştirileceği talebi 19 Şubat 1920'de Osmanlı Hükümeti'ne resmen sözlü olarak bildirildi. Hükümet, bildiriye Harbiye Nezareti kanalıyla bütün kolordulara ve Heyet-i Temsiliye'ye ulaştırdı. Mustafa Kemal Paşa, bu bildiriye 22 Şubat 1920 tarihinde şöyle cevap verdi:

*"Biliyorsunuz ki İngiliz siyasi temsilcisinin Ermenilerin öldürüldüğüne dair sözleri gerçeğe uygun değildir... Bağımsızlığının korunmasından başka hiçbir şey istemeyen Türklere karşı yapılan bu zulüm ve yok etme siyaseti, medeni insanlığın dikkatini çekecek bir durum almıştır. Memleket her zamankinden çok güven ve düzen içindedir. Milli varlığımızın korunması hayat ve bağımsızlığımızın kurtarılması gereğinden ortaya çıkan Adana ve İzmir cephelerinde milletimizin şimdiye kadar döktüğü kan, yaşamak hususundaki azim ve irademizin büyüklük derecesini ve kuvvetini ispata yeter. Bu sebeple milli emellerimize uygun bir barış yapılacağını ummaktayız..."*⁷³

---

⁷² Fahrettin KIRZIOĞLU, *Cumhuriyetten Günümüze Gericilik*, İstanbul, 2001, C.II., s. 20.

⁷³ *Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi*, Ankara, 1999, C.II., s. 128.

Diğer yandan da vatanın bütünlüğünü parçalamaya ve Milli Mücadele'yi boşa çıkarmaya yönelik “Kürtçülük” propagandasının Anadolu'da hızla devam ettiği görülmektedir. Ermeniler, kendi toprakları saydıkları yerleri İngilizlerin etkisiyle şimdilik paylaşmaya Kürtleri ikna etmeye çalışıyorlardı.

Kazım Karabekir, Şubat'ın başlarından itibaren Suragil, Akbaba, Zerşad ve Çıldır mıntıkasındaki mezalimlerin artması ve Kürtlerle Ermenilerin itilaf ettiklerine dair ve ayrıca Kürdistan Hükümeti teşkil edildiğine, Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon'un Ermenilere verildiğine dair yalan haberlerin yayılması dolayısıyla Erivan Ermeni Askeri Cumhuriyeti Komutanlığı'na bir telgraf gönderdi. Aynı telgrafta, Kürtler namına söz söyleyemeyecekleri ve Kürtlerin Camia-yı Osmaniye'den hiçbir suretle ayrılmayacaklarını bildirdi⁷⁴. Erivan'dan gelen cevapta, Ermenistan'da oturan hiç kimsenin tazyik ve tahkikat görmediği, sadece suçlu gördükleri kişileri cezalandırdıkları, Kürtlerle ilgili ise sadece dost ve komşuluğa layık olarak yaşama arzusunda oldukları bildirilerek suçlamalar ve katliamlar yalanlandı. Ancak Ermeni mezalimi en acı şekillerde devam etti.

İngilizlerin Kafkaslar'daki diğer bir oyunu; Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'dan ibaret bir devletler grubuyla Bolşevik hareketını durdurmak, Türkiye-Sovyet Rusya yakınlaşmasını engellemektir⁷⁵. 15 Mart 1920'de Kazım Karabekir, doğudaki gelişmeleri Harbiye Nezaretine yazdığı şifrede şöyle belirtti: “Ermenistan ile Gürcistan, İngiltere'nin aracılığıyla Şubat'ta bir anlaşma yaptı. Ermenistan, Kars'ın Çıldır, Akbaba (Arpaçayı başlarında Nahiye), Zarşat ve Şuragel (Akyaka) kesimindeki Müslümanları kırmaya ve mezalime başlayınca, Azerbaycan Dışişleri'nden bir protesto notası aldığı halde yine vahşice katliam yapıyor. Gürcistan Cumhuriyeti de Ardahan'dan Batum'a kadar ki bölgeyi işgale hazırlanıyor”⁷⁶. Bakü Türk Komitesi, İngiliz siyasetinin taraftarı olan Azerbaycan Hükümeti'ni yıkmaya ve Bolşeviklerle anlaşacak bir Hükümeti başa getirmeye çalışıyordu. Azerbaycan Hükümeti, Türk Ordusu Bakü'ye girmeden evvel Bolşeviklik maskesi altında Ermenilerin yaptıkları talan ve katliamı

---

⁷⁴ **Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, Ankara, 1995, C.III., s. 145.

⁷⁵ Kazım KARABEKİR, **İstiklal Harbimiz**, İstanbul, 1995, C.III., s. 1115.

⁷⁶ Fahrettin KIRZIOĞLU, **Kazım Karabekir**, Ankara, 1991, s. 31.

hatırlayarak Bolşevikliğe tereddütle bakıyorlardı. Azerbaycan halkı, Türkiye'den yardım bekliyordu ancak bu imkansızdı. Üstelik Gürcistan, Azerbaycan'dan Batum'un terkinini isterken Ermeniler de Karabağ'da saldırılara başlamışlardı. Azerbaycan'ın Erkan-ı Harbiye heyeti yoktu. Ordunun durumu kötüydü ve ilk muharebede dağılmaya mahkumdu. Nuri Paşa'nın Dağıstan'daki faaliyetleri ve kendisine bağlı Çerkes Kâzım Efendi'nin bir Bolşevik reisini katletmek üzere yakalattırması ve ileri gelenlerini de katletmek üzere tutuklattırması, Bolşevik aleyhtarını bir vaziyet verdirmişti.⁷⁷

Kazım Karabekir, Azerbaycan'ın kendisini tehlikeye düşürdüğü gibi milletini de tehlikeye düşüreceğini düşünüyordu. Bu konuda; *“Bir taraftan Karabağ'da Ermenilerle çarpışıyor, bir taraftan da Bolşeviklerle anlaşmaya yanaşmıyor, bizi ise hiç düşünmüyor. Bütün bu ters işlerin İngilizlerin tertibatı olduğunu bilmesi kabul olunamaz. Nuri Paşa'nın yaptığı ve daha da yapacağı gafletlerde Müsavat Hükümeti'nin teşviki ve tabii büyük bir müspet hissesi de olacaktır”*⁷⁸ diyordu. Bir an önce Türkiye'nin kurtuluşunu çabuklaştıracak adımlar atılmalıydı. Yani Azerbaycan'da Bolşevik Hükümet başa geçmeli, Türkiye-Sovyet Rusya irtibat kurmalı, para, silah, malzeme teminine başlanmalı, Ermenistan'a yapılacak harekatta serbestlik kazanılmalıydı. Sovyet Rusya Türkiye arasında güvenilir bir Azerbaycan, Türkiye açısından tampon bir ülke görevini de görebilirdi. Yoksa Kazım Karabekir'in de dediği gibi hem kendini, hem Türkiye'yi batıracaktı.

Kafkaslar'da bu gelişmeler olurken bir diğer dikkat çeken nokta, İstanbul'un geleceğinin Misak-ı Milli'nin kabulünden sonra değiştiği gerçeğidir. Müttefikler çeşitli bahanelerle İstanbul'un işgaline uygun zemin hazırlamaya çalıştılar. İleri sürdükleri sebep de, Ermenilerin ve İstanbul'daki yabancıların hayatlarını emniyet altında bulundurmaktır idi. Özellikle İngilizler, milli iradenin gelişmesinden endişe etmekteydiler. Meclis-i Mebusan'da da memleketin kurtuluşu hakkında hararetli konuşmalar yapılmaktaydı. Müttefik Devletlerin çeşitli baskılarına rağmen çalışmalar devam ediyordu.

---

⁷⁷ KARABEKİR, a.g.e., s. 1303-1316.

⁷⁸ KARABEKİR, a.g.e., s. 1308.

16 Mart 1920’de İstanbul fiilen işgal edildi. Heyet-i Temsiliye, İstanbul’daki İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan siyasi temsilcilerine gönderdiği telgrafta, yapılan işgalin Wilson prensiplerine aykırı olduğunu açıklayarak protesto etti⁷⁹. Yayınlanan bildirimlerle, millet hayat hakkını ve bağımsızlığını savunmaya davet edildi. Bütün vali ve komutanlardan, sivil ve askeri makamların Heyet-i Temsiliye ile bağlarını muhafaza ederek, müttefik ve tarafsız bütün devletlerin harbiye nezaretleriyle parlamentolarına protesto telgrafları çekilmesini istedi⁸⁰. Kolordulara verdiği emirle özetle; İtilaf ordularının, İstanbul’u zorla işgal ettiği ve milletvekillerini sebepsiz yere tutukladıkları, bu hareketlere karşılık Kolordu bölgelerindeki yabancı subay ve erlerin silahları alınarak tutuklanmalarının uygun olacağını, Geyve Boğazı’nın işgal edilerek demiryolu köprüsünün tahribini, Geyve, Ankara, Pozantı bölgelerindeki demiryollarına ve malzemesine el koymak için İtilaf Devletleri askerlerinin silahları alınarak tutuklanmalarını, Konya demiryolu hattı komiser muavininin derhal demiryollarına el koyarak işletmeyi sağlamasını ve Geyve santralının askeri işgal altına alınmasını sağladı. Kazım Karabekir, bu olayları takiben Erzurum’da “İngiliz Mütareke Uygulamasını Kontrol Memuru” olarak bulunan Yarbay Rawlinson ile emrindeki beş İngiliz erini tutuklattı (Sonradan 1921’de Malta’daki Türk sürgünlerinin kurtarılması karşılığında serbest bırakıldı.). Kendisine bağlı bütün valiliklere İstanbul ile haberleşmeyi yasaklattı.

5 Nisan 1920’de tekrar sadrazam olan Damat Ferit Paşa İtilaf kuvvetlerine dayanarak milli hareketi boğmak için aklına gelen tedbirleri almaya çalıştı.⁸¹ Damat Ferit Paşa, 11 Nisan 1920’de Anadolu’daki milli hareketlere karşı mücadelede azimli olduğunu hükümet bildiriyle yayınladı. Padişah, aynı gün dört ay içinde tekrar toplanmak kaydıyla Meclisi dağıttı. Bu suretle Meclis-i Mebusan son toplantısını 18 Mart 1920’de yaptıktan sonra İstanbul’un işgali ve İngilizlerin etkisiyle padişah tarafından kapatıldı.

---

⁷⁹ M.Kemal ATATÜRK, **Nutuk**, İstanbul, 2000, C.I., s. 413-414.

⁸⁰ ATATÜRK, **a.g.e.**, s. 415.

⁸¹ Hamza EROĞLU, **Türk İnkılap Tarihi**, İstanbul, 1982, s. 202.

B. Doğu Cephesinde Taarruz Hazırlıkları

Kurtuluş Savaşı'nda başarılı olmak için doğuda Ermenilerle, batıda Yunanlılarla savaşmak, büyük devletlere karşı yürütülen diplomatik faaliyetlerden sonuç almak gerekliydi. Doğu hareketiyle ilgili detaylar düşünülmeden önce Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgal edildiği gün Kazım Karabekir'e bir telgraf çekerek taarruz hakkındaki görüşünü sordu.⁸² Kazım Karabekir verdiği cevapta, uygunsuz hava koşullarının Nisan başlarında veya ortasında böyle bir harekâta girişmek için engel teşkil ettiğini, Bolşevikler Kafkaslara henüz inmediğinden irtibat kurulamadığını, şimdilik bazı tedbirler ve hazırlık yapmanın uygun olduğundan bahsetti. 28 Mart'ta çekmiş olduğu bir diğer şifrede; "Denikin Ordusu'nun direncinin kırılmasıyla vaziyetin uygun bir hale girdiğini, Bolşeviklerin en çok bir aya kadar Güney Kafkasya'yı istila edeceklerini, bunun oluşması halinde maneviyatımız ve ordu üzerinde fena tesir bırakacağını, Brest Litovsk Antlaşması'yla sınırlanan Elviye-i Selase'yi işgal fırsatını kaçırmakla millet ve tarih önünde sorumlu olunacağını, Nisan 15'ten evvel harekâtın mümkün olacağını." belirtti.⁸³ Kazım Karabekir, bu sıralarda batıda çıkan isyanların bastırılmasında kullanılmak üzere Mustafa Kemal Paşa'nın istediği iki fedai müfrezesini Erzurum'dan yola çıkardı. Doğu cephesiyle ilgili harekât zamanının geldiğine dair uyarı niteliğindeki şifrelerinden birini daha 26 Nisan'da yolladı ve bir harekât planı hazırladı. Kazım Karabekir, Fevzi Paşa ve İsmet Paşa'nın harekât planının uygulanmasında kolaylaştırıcı çabalarda bulunmamalarını da eleştirmekteydi. Mustafa Kemal Paşa hazırlıklara devam edilmesini, hududu geçmek konusunda kararın Ankara'dan verileceğini bildirdi.⁸⁴

Kazım Karabekir komutasındaki Doğu Ordusu hazırды. İş sadece Ankara'dan gelecek "ileri" emrinin verilmesine kalmıştı. Ancak Mustafa Kemal Paşa, Sovyet-Rusya ile ilişkilerinin Ankara lehine bir zemine oturtulmasına kadar hareketin geciktirilmesi taraftarıydı. 6 Mayıs 1920'de Kazım Karabekir'e yaptığı açıklamada, "Bolşeviklerle şerait-i mütarekemiz az çok tebellür etmeden ve hudud-ı esasiyemiz tespit ve bize temin edecekleri maddi muavenet tayin edilmeden girişilecek harekâttan olumsuz

---

⁸² Kazım KARABEKİR, *İstiklal Harbimizin Esasları*, İstanbul, 1995, s. 229.

⁸³ KARABEKİR, *a.g.e.*, s. 237-238.

⁸⁴ KARABEKİR, *a.g.e.*, s. 240-241.

etkilenilebileceğini” belirtti.⁸⁵ O sıralarda iç durum karışıktı. Barış konferansı’nda verilecek kararları beklemek gerekiyordu ve az da olsa Ermenilere yapılacak taarruzun Hıristiyan âleminde yaratacağı tepkiler de düşünülüyordu. Kazım Karabekir, bütün bunları kabul etmesine rağmen, “ *Kaçırılacak fırsat ve kaybedilecek bir gün bizim için pek zararlı olacak ve Ermeniler de dahil olmak üzere tek mil Kafkas kavimlerinin Bolşeviklerle anlaşması ihtimali karşısında kazanılmış haklarımızı da kaybetmiş olacağız.*” şeklinde endişelerini dile getiriyordu.⁸⁶ Kazım Karabekir, 9 Mayıs 1920’de TBMM Başkanlığı’na yazdığı şifre ile “*Brest-Litosvk Muahedesi mucibince (Bolşevik-Rusya’nın tasdik ettiği gibi) bize ait ve bütün halkı Müslüman olan “Elviye-i Selase’yi işgal etmek hakkımızdır”* diyerek harekâta izin istedi.⁸⁷ 11 Mayıs’ta Bekir Sami Bey ve heyeti anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak ve Bolşeviklerle görüşmek üzere Moskova’ya hareket ettiler. 15 Mayıs ve 30 Mayıs tarihlerinde harekât isteğini tekrarladı. 4 Haziran 1920’de Soğanlı Geçitlerine kadarki yerlerimizi almak için izin istedi. Nihayet T.B.M.M., 6 Haziran’da Türk savunmasını kuvvetlendirmek amacıyla sınırlı bir harekâta izin verdi.

Bu kararın alınmasında San Remo Konferansı’nda Türkiye aleyhine alınan kararların ve Kafkasya ve Doğu Anadolu’daki Ermeni mezaliminin tahammül edilmez bir hal alması etkili oldu. Zaten o sırada Bolşeviklerin Kafkasya’daki sıkıntılı durumlarının da Türkiye aleyhine bir müdahaleye fırsat vermeyeceği düşünülüyordu.

Kazım Karabekir, bölgede (Erzurum, Van, Erzincan Sancakları) kısmi seferberlik yaparak birlikleri sınır boyuna yaklaştırdı. 1890-1891 doğumlu ihtiyatlarını orduya aldırttı.⁸⁸ 15 Haziran 1920 tarihinde XV.Kolordu Komutanlığı Doğu Cephesi Komutanlığı adını aldı. Ermeni komutanına verdiği notada, üç sancakta katliam yapılmasından şikayet ederek, bu yerleri işgal etmek zorunda olduğunu, kan dökmek için üç sancağın boşaltılmasını istedi. Brest Litovsk Antlaşması imzalandığında üç sancağın Türkiye’ye verilmesini o zaman Ermenistan Cumhuriyeti de kabul etmişti.

---

⁸⁵ M.Kemal ÖKE, *Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1986, s. 203.

⁸⁶ KARABEKİR, *a.g.e.*, s. 241.

⁸⁷ KIRZIOĞLU, *a.g.e.*, s. 31.

⁸⁸ KARABEKİR, *a.g.e.*, s. 1648-1649.

Taarruz hazırlıkları devam ederken, 14 Haziran'da Çiçerin'in mektubu Ankara'ya ulaştı. Mektubun içeriğinde, "Ermenilere karşı hareket yapılmaması, Türk sınırlarının barış yolu ile düzenleneceği" yazıyordu.⁸⁹ Batı Anadolu'da da Yunanlılar taarruza geçtiğinden hükümet Ermenistan'a yapılacak hareketin durdurulmasını emretti. İsmet İnönü, hareketin durdurulma sebeplerini, "Sovyet Hükümeti'nin Azerbaycan, Ermenistan, İran, Gürcistan'la münasebetleri ve sınır konusundaki tekliflerinin içeriğinin anlaşılması ve Sovyet Rusya ile siyaseten tutuşmamak için dikkatli olmak gereği" olarak sıralıyordu.⁹⁰ 23 Haziran 1920'de taarruza geçilmesi planlanıyordu. Kazım Karabekir sonradan Çiçerin'in; "*Karabekir'in yumruğu kuvvetli ise ne duruyor?*" dediğini öğrenecektir. Soğanlı Geçitleri'ni tutan birliklerimiz, 1914 sınırının 40 km.içerisinde karargahını Bardız'da (şimdiki Şenkaya Bucak Merkezi "Gaziler") kurarak konumunu korudu. İkinci bir taarruz emri verilene kadar, Türk Ordusu bu emre uyarak Kafkasya sınırında soydaşlarının sürekli mezalime uğramasına rağmen burada bekledi, mütareke hududunu tecavüze kalkmadı.

Kafkasya'da kurulan bağımsız devletlerin işi bu arada oldukça zorlaşıyordu. Bolşevik Rus kuvvetleri İngilizlerin engellemelerine rağmen üzerlerinde egemenlik kurmaya çalışıyordu. Gürcü ve Ermenilerle bir anlaşma yapılmıştı. İngilizler, Güney Rusya'nın egemenliğini Ruslara bırakmak zorunda kaldılar. Her yönden korudukları Ermenilere o andan itibaren, yalnız silah ve araç vermekle yetindiler.

Bütün bu gelişmelerle birlikte Ermeniler boş durmadılar. Şahtahtı-Nahçıvan karayolunu kesmek için 18 Haziran 1920'de Zengibasar (Zengezor) Şura Hükümeti'ne bir ultimatoma verdiler. Hemen bir gün sonrasında da Zengibasar'a kuzeyden ve doğudan taarruza geçtiler. İçlerinde Türk Kuvvetleri'nin de bulunduğu Zengibasar Şura Kuvvetleri, üstün bir gayretle karşı koydular. Ancak düşman kuvvetleri karşısında büyük kayıplar vererek Aras nehri güneyine çekildiler. Halk, ordunun çekilme yönünde ve İran'a göçetti. Zengibasar Bölgesi'nde bir Ermeni birliği 30 Haziran 1920'de Çul'u ele geçirdikten sonra, Hanzirik üzerine yürüdü. Nahçıvan'dan gönderilen milis

---

⁸⁹ KARABEKİR, a.g.e., s. 256.

⁹⁰ İsmet İNÖNÜ, **Hatıralar**, Ankara, 1995, C.I., s. 220.

kuvvetleri Mezrea-Ernis hattında Ermenileri durdurdu. Ancak, Doğubeyazıt'ta yapılan taarruz sonunda Ermeniler yenildiler. Geri çekilirken pek çok köyü yaktılar.

Bolşevik birlikleri, Ermenilerin karşı koymayacaklarını düşünerek Geruş'a (Karabağ batısı) geldiler. Moskova'da Sovyet-Ermeni barış antlaşması yapılırca, Geruş'taki Kızılordu Tümen Komutanı'na Ermenilerle savaşmaması emredildi. Böylece Bolşevik birliklerinin varlığı Nahçıvan'ı büyük tehlikeden kurtardı.⁹¹

22-23 Haziran 1920'de Ermenilerin çok sayıda piyade ve topçu birliklerinin Vedi (Erivan'ın güneydoğusunda) Bölgesi'nde toplandığı haber alındı. Nitekim 11 Temmuz 1920'de taarruza geçtiler. Müslüman milis kuvvetlerinin karşı koymasına karşın, Ermeniler Rus subayları komutasındaki çok sayıda topçunun desteğiyle Vedi-Karalar güney bölgesini ele geçirdiler.

Ermenilerin taarruz ettikleri bir sonraki yer, Şahtahtı oldu. 24 Temmuz'da Nahçıvan milis kuvvetleriyle Ermeniler arasında çarpışmalar meydana geldi.⁹² Kazım Karabekir, bu saldırının Nahçıvan yönünde ilerleyen Kızılordu birliklerine bildirilmesini istedi. Ermeniler başka yerlerde yaptıklarından farklı olmaksızın, burada da katliama başlayarak yaklaşık 500 kişiyi öldürdüler.⁹³ Şahtahtı'nın Ermenilerin eline geçmesi ve buradaki Türk müfrezesinin Aras nehri güneyine çekilmesiyle Türkiye-Azerbaycan karayolu ulaşımı kesildi. Dolayısıyla Sovyet-Rusya ile de işbirliği kısa süreliğine gerçekleşemedi. Kızılordu'nun Ermenilerle muharebeye giriştikleri anlaşılır anlaşılmaz, Kızılordu birliklerine yardım edilmesi emredildi.⁹⁴

Ermeniler, Mayıs 1920 sonlarından itibaren de Zengibasara ve Kervansaray Bölgesi'nde serbest kalan kuvvetleriyle Oltu ve Bardız (Gaziler) bölgelerine ilerlediler. Adım adım Türk Ordusu'na yaklaşıyorlardı. 19 Haziran 1920'de Merdenek (Göle) bölgesine ve Sarıkamış'ın kuzeybatısından Bardız yönüne taarruz ettiler. Verişan

---

⁹¹ **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara, 1983, s. 383.

⁹² **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 1982, S.106, s. 11.

⁹³ **a.g.d.**, s. 14.

⁹⁴ **a.g.d.**, s. 23.

(Gürbüzler) Köyü ve Akmezar Dağı'nı ele geçirdiler. 20 Haziran'da Kosor Boğazı'nın kuzeyinden taarruza geçerek, Göle-Oltu yolunu kestiler.

Kazım Karabekir'in öngörüsü doğru çıkmış, Sovyet Hariciye Nazırı Çiçerin şart olarak, doğudaki iki Türk vilayetinin (Muş'un bağlı olduğu Bitlis ve Van) Ermenistan'a bırakılmasını istemiş ve bu TBMM üzerinde ters etki yapmaktan başka bir işe yaramamıştır. Sovyet-Rusya'nın, eninde sonunda Ermenistan'ın Bolşevik nüfuzuna düşeceğini düşünerek, topraklarını Doğu Anadolu'nun bazı yerlerini içine alacak şekilde genişletmeye çalıştığı anlaşılmıştır. Ermenistan'la Sovyet-Rusya'nın Misak-ı Milli'yle çelişen istekleri ve oyalamaları Doğu Cephesi'nde kesin bir sonuca gidilmesinin gerekliliğini ortaya koyuyordu.

C. Doğu Cephesinde Taarruz Kararının Verilmesi Ve Uygulanması

Sovyet Hükümeti'nin Türkiye ile işbirliği yapma hususunda gösterdiği gevşeklik Ankara'da Sovyetlerin fikir ve siyasetleri hakkında şüphe ve tereddütler uyandırmıştı. Mustafa Kemal, 10 Ağustos 1920'de yazdığı bir yazıyla Doğu Cephesi Komutanlığı'ndan, Bolşevik kıtalarıyla ilişkilerin mahiyeti, Gürcülerin Batum tarafındaki en son vaziyetleri ve Ermenilerin durumuyla ilgili bilgi verilmesini istedi. Artık Bolşevikler Türkiye ile irtibat ve ittifak sağlanmasına karar vermişlerdi. Lehistan Cephesi'ndeki durum dolayısıyla, Azerbaycan'da durumu muhafaza için Gürcistan ve Ermenistan'la antlaşma yaptılar. Kafkas Cephesi'ne yeterli kuvvet gönderip Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı Sovyet idaresini kabule zorlayacaklardı. Ruslar Lehistan Cephesi'nde başarı kazandılar. Ermeniler Nahçıvan'daki Türk-Rus işbirliğini dikkate alıp ona göre hareket ediyorlar ve Gürcistan-Ermenistan Hükümetleri, geçici antlaşma yapmış olmalarına rağmen en çok Ruslar'dan çekiniyorlardı. Ermeniler Ağustos ayı ortalarından itibaren saldırılarını arttırdılar. 12 Ağustos'ta Oltu mıntıkasında birçok Türk köyünü işgal ettiler. Malazgirt'in doğusunda da aynı şeyi yaptılar. 20 Ağustos'ta bir Ermeni piyadesi bir Türk karakoluna baskında bulundu. 19 Ağustos'ta İsmet Bey (İnönü), Ermenilerin saldırılarını takiben 11 Ağustos tarihli İslam Gürcistan'ı Gazetesi'nin bir haberine dayanarak; *“Ermeniler, Gürcülerle müşterek bir hareket yapacaklarsa daha evvel harekete geçelim mi?”*⁹⁵ diye sordu. Kazım Karabekir, Halil

---

⁹⁵ KARABEKİR, a.g.e., s. 277.

Paşa'nın verdiği bilgiye dayanarak Kızılordu'nun 21-25 Ağustos 1920 tarihlerinde Ermenistan'a taarruza geçeceğini ve eğer bir taarruz olursa gelecekteki harekata ve milli irademize nasıl bir yön verileceği gibi hayati meseleler hakkında karara varılmasını rica etti.⁹⁶ Bu haber gerçekleşmedi ve taarruz yapılmadı.

Kızılordu'nun harekâtının bilinmeyen bir zamana kalması, Moskova'da imzalanan Ermeni-Sovyet antlaşması ve Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması imzasının bazı şartlara bağlanması keyfiyetleri, Erkan-ı Harbiye Başkanlığı'nı Ermenistan işini Sovyetlere bağlı olmayarak bir an önce bitirmeye zorladı. 29 Ağustos'ta Kazım Karabekir, Aras ve Novoselim'e kadar harekâta izin istedi.⁹⁷ İsmet Paşa bu karara katıldıklarını bildirdi. Ermeniler, 7 Eylül'de Kağızman'ı ve Kulp'u işgal ettiler, ayrıca 13 Eylül'de Doğu Beyazıt mıntikasına saldırdılar. Genelkurmay Başkanlığı'nın Sovyetlerin yardımına lüzum görmeden taarruz kararına varmasında, 9.Kafkas Tümeni'nin 14 Eylül 1920'de Oltu Bölgesi'nde kazandığı başarının etkisi büyüktür.⁹⁸ Yapılan harekât neticesinde Ermeniler Merdenek'e çekilmişti. Genelkurmay Başkanlığı, 15 Eylül 1920'de Doğu Cephesi'ne arka arkaya gönderilen yazılarda diğer bölgelerdeki hareketin da Ermeni kuvvetlerine karşı yöneltilmesini istedi ve "Ermenistan'a taarruzdan beklenen fayda ve zararlar hakkında Doğu Cephesi Komutanlığı'nın fikri, Kızılordu'yla beraber bir askeri hareket hakkında son durumun açıklanması ve özellikle Gürcülerin durumu" soruldu.⁹⁹

Sovyet-Rusya her iki devletle 10 Ağustos 1920'de bir antlaşma imzalamasına rağmen, Ermenistan ve Gürcistan Hükümetleri, Sovyet-Rusya'ya güvenmiyor, İngilizlerin elinde bir oyuncak konumuna düşüyorlardı. Gürcüler bütün kuvvetlerini, Ermeniler ise kuvvetlerinin yarısını Sovyet tehdidine karşı doğu sınırlarında tutmaktaydılar. İngilizlerin aracılığıyla Ermeniler ve Gürcüler aralarındaki sınır anlaşmazlığını geçici olarak çözümlemişler, tarafsız bir bölge kurmuşlardı. Ancak Gürcülerin Ermenilere güvensizliği hala devam ettiğinden, Gürcülerle temas kurmaya

---

⁹⁶ **Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 147.

⁹⁷ KARABEKİR, a.g.e., s. 278.

⁹⁸ **Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 148.

⁹⁹ KARABEKİR, a.g.e., s. 282.

çalışıldı. Gürcülerin tarafsızlığını kazanmak görevi, Kazım Karabekir'e verildi.¹⁰⁰ Temaslar, 9.Kafkas Tümeni Cephesi'nden Oltu Bölgesi'ndeki Gürcü sınır subayı ile başladı ve daha sonra Doğu Cephesi Komutanı'nın düzenlediği ve Vekiller Heyeti'nin kabul ettiği bir yönetmelikle iki subay Trabzon'dan Tiflis'e gönderildi. Gürcüler'le Ermeniler'in Türkiye'ye karşı işbirliği yapmaları endişesinin ortadan kaldırılmasına çalışıldı. Erkân-ı Harbiye Başkanlığı, Ermenistan Meselesi'nin bir an önce kesin çözüme bağlanarak doğudaki kuvvetlerin serbest kalmasını sağlamak amacıyla taarruza geçmek için uygun zamanın geldiğini düşünüyordu.

1920 İlkbaharından itibaren şu önemli gelişmeler olmuştur:

a) Yunanlılar, 22 Haziran 1920'de Milne hattından Bursa ve Afyon yönlerinde giriştikleri harekâtla Temmuz ve Ağustos aylarında Bursa'nın doğusu, Uşak hattına kadar süratle ilerlemişler ama daha ileri gidememişlerdi.

b) Adana Cephesi'nde Fransızlara karşı başarılı bir harekât yapıldı.

c) Batılı müttefikler (İngiliz, Fransız, İtalyan) Temmuz 1920'de Batum'u boşalttılar ve Gürcülere bıraktılar. Oysa ki Batum Türk Kuvvetleri'nin Ermeni Kuvvetleri'ne karşı yapacağı bir harekâta, Batılı müttefiklerin Ermenistan'a yardım etmesi bakımından özel önem taşıyordu.

d) Bolşevikler, Ağustos ortalarından itibaren karşı taarruza geçmiş olan Lehliere karşı mağlup olmuşlar ve zor bir duruma düşmüşlerdi.¹⁰¹

Buna rağmen, harekâtı olumsuz etkileyebilecek bir olay yaşandı. Birinci Büyük Millet Meclisi'nde ikinci başkan olan Celalettin Arif Bey, izin alarak Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey ile Erzurum'a gitti. Mustafa Kemal Paşa'yı küçük düşürmek ve Erzurum vali vekili Miralay Kazım Bey'in görevinden uzaklaştırılmasını sağlamak için suçlamalarda bulundu. Doğu Cephesi'nde Ermenilere taarruz edilmesi düşünülürken, hükümetin Adliye Vekilliği sıfatını da taşıyan bu kişi, orduda hırsızlıktan ve görevlilerin sorumlu olabileceklerinden bahsederek, yasadışı bir yolla vali vekili olmaya çalıştı. Mustafa Kemal Paşa, bu olaya oldukça sert tepki gösterdi. Sözü edilen kişiler,

---

¹⁰⁰ KARABEKİR, a.g.e., s. 282.

¹⁰¹ Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921), 1995, s. 155-156.

amaçlarına ulaşmadan, Ermenistan Zaferi'ni gördükten sonra Ankara'ya dönmek zorunda kaldılar.¹⁰²

Ağustos ayı sonu ile Eylül ayı başlarında Türk-Ermeni savaşına ne Batılı müttefikler, ne de Bolşevikler müdahale yapabilecek durumda değildiler. Erkan-ı Harbiye Başkanlığı doğuda taarruza geçilmesi hakkında bir teklif yaptı ve Meclis tarafından uygun görüldükten sonra Vekiller Heyeti 20 Eylül 1920'de taarruza karar verdi. Harekât emrine göre; "Doğu Ordusu Kars genel istikametinde taarruz edecek, birinci devrede Kağızman-Novoselim-Merdenek hattına ilerlenecek, esas amacı Ermeni silahlı kuvvetlerini yok etmek olacak, sivil Ermeni vatandaşlara her türlü tecavüzdattan kaçınılacak, Gürcülerin işgal mıntikasına girilmeyecek ancak mukabil harekât ihtimali dikkate alınacaktır". 24 Eylül 1920'de Ermeniler, Bardız'daki 9. Kafkas Tümeni Cephesi'ne saldırdılar.¹⁰³ Ermenilerin taarruz amacı, 13 Eylül 1920'de Oltu Bölgesi'nde 9. Kafkas Tümeni Komutanı'nın idare ettiği taarruzda uğradıkları yenilginin intikamını almaktı. Yapılan savunma ve karşı taarruz sonucunda Ermeniler geri çekildiler. Bardız taarruzunun sonuçlanmasıyla Doğu Cephesi'nin yapacağı taarruz bir gün sonraya kaldı ve taarruzun 28 Eylül 1920'de yapılacağı Genelkurmay Başkanlığı'na bildirildi.¹⁰⁴

D. Sarıkamış Harekâtı Ve Sonuçları

Doğu Cephesi Komutanlığı, 28 Eylül 1920 saat 14.00'e kadar bağlantıların yapılması ve keşif raporlarının gelmesinden sonra, harekâtın akşama kadar devamı için gerekli emri verdi. Birlikler bu emir çerçevesinde gerekli düzeni almakla meşgulken, Cephe Komutanlığı 29 Eylül 1920 tarihinde yapılacak harekâtı, "Sarıkamış'ın işgal altında olup olmaması" durumlarına göre ayrı ayrı planladığından, yapılacakları birliklere emir olarak gönderdi. Ermeniler Novoselim yönünde çekiliyorlardı.¹⁰⁵ Bu sıralarda Ermeni Kuvvetleri'nin 28/29 Eylül gecesi Sarıkamış'tan çekildiği ve Azerbaycan Süvari Alayı'nın 29 Eylül 1920'de Sarıkamış'ı savaşımadan işgal ettiği öğrenildi. Ermeniler, 30 Eylül 1920'de Göle'deki ambarları yakarak büyük

---

¹⁰² ATATÜRK, a.g.e., s. 464-480.

¹⁰³ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 2000, s. 66-67.; KARABEKİR, a.g.e., s. 284.

¹⁰⁴ a.g.d., s. 78.

¹⁰⁵ a.g.d., s. 93.

kuvvetleriyle güneydoğuya, bir kısım süvarisiyle de Buğa Tepesi'ne çekildi. Oltu Müfrezesi Süvarileri, 28 Eylül'de Göle'ye girdi. Bu müfreze daha sonra Merdenek Müfrezesi adını aldı.

Ekim 1920'den itibaren gelişen olaylardan, Ermeniler'in 9.Kafkas Tümeni sol kanadında keşif taarruzları yaparak, bu tarafın direnme derecesini ortaya çıkarmak istedikleri, bütün askeri imkanlarını Kars Bölgesi'nde topladıkları ve özellikle kuzeydoğuya doğru bu kaydırmaların son bir ümit ile yapılacak taarruzun işaretleri olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Sarıkamış Harekatı'ndan sonra Kağızman da 1 Ekim'de ele geçirildi. Harekât Ermeniler'in halk ve askeri birliklere saldırısı yüzünden, Kağızman-Novoselim-Merdenek hattına kadar sürdürüldü. Doğu Cephesi'nde Kars Harekatı'na karar verilmeye ve yeni bir düzene geçilmeye kadar Ermeni kuvvetleriyle temas edilmeden keşif hareketlerine devam edildi.

Sarıkamış'ın Doğu Cephesi Kuvvetleri tarafından işgali Ermenistan ve Gürcistan'ı endişelendirdi. Harekatın ne kadar ilerleyeceğini, Türk Ordusu zafer kazanırsa Kafkaslardaki durumun ne olacağını sezmeye çalışıyorlardı. Ermenistan Hariciyi Nazırı Agacanyan 3 Ekim 1920'de Sovyet Rusya Hükümeti'ne bir nota verdi. Notada, Türk kuvvetlerinin taarruzu hakkında bilgileri olup olmadığı , bilgileri varsa harekatın durdurulması için bir teşebbüste bulunulup bulunulmadığı soruluyordu. Türklerin harekatının hemen durdurulması, gelecekte tekrarlanmaması ve Türk Ordusu'nun eski sınıra çekilmesinin sağlanmasının Sovyet Rusya ve Ermeni Hükümeti arasında yapılacak olan barış görüşmelerinin büyük sükunet ve samimiyet içinde devamını sağlayacağı vurgulanıyordu. Doğu Cephesi Komutanlığı, bu notayı aynı gün Hariciye Nezareti'ne ve Genelkurmay Başkanlığı'na bildirdi. Ayrıca Ermeni Hükümeti, Bu Türk harekatını, Ermenilerin imhasına yöneltilmiş bir hareket diye dünya kamuoyuna yaymaya girişti.

Sovyet Hükümeti'nin, bu Ermeni isteğine resmi olarak ne cevap verdikleri ya da Rusların Ankara'da bir teşebbüste bulunup bulunmadıklarına dair kesin bir şey söylemek zordur. Notanın verilmesinden önce 30 Eylül 1920'de Karabağ vilayetinin güney tarafında, Migri istikametinde, Sovyet Kuvvetleri'yle Ermeniler arasında yeni

çarpışmalar olmuştu.¹⁰⁶ Ermeni arazisi içinde olmayan fakat Ermenilerin sahip olmak istedikleri bu bölgede, Kızıl birlikler başarısızlığa uğramaları üzerine, Nahçıvan'daki Kızıl Müfreze Komutanı'ndan yardım istedi. 7-9 Ekim 1920 tarihleri arasında Ermeniler Kağızman-Merdenek hattına taarruz ettiler ve geri püskürtüldüler.¹⁰⁷

Gürcistan Hükümeti, Türk Doğu Cephesi Birlikleri'nin hareketinin süratle gelişmesi karşısında telaşa düşerek, 12 Ekim 1920'de seferberlik ilan etti. Ermenilerle işbirliği yapmak imkanlarını arayarak, onlar gibi 14 Ekim 1920'de Sovyet Hükümeti'ne başvurdular. 20 ekim 1920'de Tiflis'ten Moskova'ya iletilen Gürcü istekleri, Doğu Cephesi tarafından Ankara'ya bildirildi. Esas olarak Mustafa Kemal Paşa'nın, Güney Kafkasya'ya yapmakta olduğu hareketin neden ileri geldiğini ve Türk Ordusu'nun Gürcistan'a girip girmeyeceklerini öğrenmek istiyorlardı. Gürcülerle ilgili olarak, "Ardahan'daki kuvvetlerini arttırıyorlar veya Tiflis'ten Kars'a nakliyat yapıyorlar"¹⁰⁸ şeklinde haberler geliyordu ki bu da Ermeni Ordusu'nu takviye ederek Türk Ordusu'na karşı savaşabilecekleri ihtimalini akla getiriyordu.

Gürcülerin tarafsız bir halde tutulması zorunluluğunu kabul eden Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Gürcülerin her türlü şüpheden uzak tutulması için gerekli teşebbüsleri yaptı ve tedbirleri aldı. Hariciyi Nezareti tarafından, Doğu Cephesi Komutanlığı vasıtasıyla Trabzon-Batum yoluyla Tiflis'e özel bir heyet gönderildi. Heyet, TBMM'nin bağımsız bir Gürcistan Hükümeti'nin varlığını çıkarlarına uygun bulduğunu, Tiflis Hükümeti'nin bütün tekliflerini göz önünde bulunduracağını ve doğrudan doğruya görüşmelere girişmeye hazır olduğunu bildirdi. Girişilen taarruzun amacı; Müslüman halka yapılan Ermeni zulümlerine ve Ermeni askerlerinin arazisi içinde saldırılarına son vermek ve sınırı büyütme amaçlarından vazgeçmeye mecbur bırakmaktı. Belirtilen askeri hattı geçmemeye karşılık, Tiflis Hükümeti'nden hareket sırasında hattın kuzeyine sığınacak Ermeni birimlerinin silahlarının alınması suretiyle bu bölgenin tarafsızlığının sağlanması istendi.

---

¹⁰⁶ **Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 187.

¹⁰⁷ KARABEKİR, a.g.e., s. 1876.

¹⁰⁸ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 2001, s. 6.

Tiflis'e gönderilen heyetten bir haber alınamayınca, Gürcülerin tarafsızlığını bir an önce sağlamak için, mütarekeden beri Ardahan Bölgesi'nde bulunan eski İttihat ve Terakki murahhası olan Hilmi Bey muhafızla bu bölgeye gönderildi. Hilmi Bey Ardahan'daki Gürcü memurlarıyla yaptığı samimi ve inandırıcı işbirliği sonucunda Gürcülerin telaş ve şüphelerini bir süre için gidermeyi başardı.¹⁰⁹

Sovyet-Rusya Hariciye Nazırı'nın Moskova görüşmeleri sırasında (Ağustos 1920) Van ve Bitlis vilayetleri hakkında ileri sürdüğü isteği Sarıkamış'ın işgalinin doğurduğu güvenin de etkisi altında, Yunan Ordusu Uşak'ı alarak epeyce ilerlemiş olmasına rağmen Misak-ı Milli'ye dayanarak kabul edilmedi ve bu karar 21 Ekim 1920'de Moskova'da Bekir Sami Bey Heyeti'ne resmen iletildi. Kars işgal edilmeden önce Doğu Cephesi Komutanlığı'na gelen Sovyet-Rusya'nın Büyükelçisi Budi Midvani, Ermenilere Türkiye'den toprak verilmesi isteğinin bir yanlışlık eseri olduğunu açıklamıştır.

F. Kars Harekatı Ve Sonuçları

Türk Ordusu söz konusu sınıra kadar ilerlemiştir. Erkan-ı Harbiye Başkanlığı Sarıkamış'ın kurtarılmasından sonra 1 Ekim 1920'de, Kars ve çevre arazinin ele geçirilmesine aykırı bir düşünce yoksa harekatın yapılmasını istemiştir.¹¹⁰

Doğu Cephesi Komutanlığı, Sarıkamış'ın doğusunda bulunan hattın, Ermeni-Gürcü birleşik harekatına bile karşı koyacak derecede savunmaya elverişli olduğunu, Kars'ın doğusundaki her mevzinin kuzeyden ve geriden Gürcülerin tehdidine maruz kalacağını düşünüyordu. Bu sebeple, harekattan siyasi çıkarın ne olduğu, Gürcistan ve Sovyet-Rusya ile anlaşmadan böyle bir harekatın Bakanlar Kurulu'nca ne şekilde düşünüldüğü soruldu.¹¹¹ Bu hareketin yapılması siyaseten sakıncalı bulunuyordu. Genelkurmay Başkanlığı Kars'ın ele geçirilmesinin siyasi ve askeri yararlarını şöyle sıralamaktadır:

---

¹⁰⁹ **Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 189-190.

¹¹⁰ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 2000, s. 11.

¹¹¹ **a.g.d.**, s. 96.

a) Askeri bakımdan Ermeni Ordusu'nun Kars'ta direnmesi halinde büyük kısmını yok etmek, buranın işgaliyle askeri durumu düzeltmek, Gürcülerin ileri harekete geçmelerini önlemek,

b) Siyasi bakımdan, Ermenilerle aradaki düşmanlığın barış yoluyla halledilmesi imkanını sağlamak.¹¹² Zaten Doğu Cephesi Komutanlığı askeri durumda varılan fırsatlardan faydalanarak harekatı ilerletmeye yetkiliydi.

Bu harekatın sebep olabileceği fazla insan ve gereç kaybının sakıncaları açıklanmış olduğundan Doğu Cephesi Komutanlığı tam bir netliğe ulaşmak istedi. Harekat için bir Ermeni Harekatı'nı beklemek ya da bu beklenmezse düşman aleyhine bir harekat hazırlamak gerekiyordu. Düşmana kesin bir darbe vurmak için aleyhine bir plan hazırlandı. Genel hatlarıyla planda; Ermenileri sıkıştırarak ezmek ve savaşmayı kabul etmez çekilirse bu çekilmeyi panik haline sokmaya çalışmak amaçlanıyordu. Bu Plan 20 Ekim 1920'de Erkan-ı Harbiye Başkanlığı'na sunuldu. Ayrıca; Erzurum, Van, Erzincan Beyazıt illerinden 1884-1889 doğumlu erlerin silah altına alınmasına izin ve bu iş için acele karar alınması ve karşılığının makine başında emredilmesi istendi.¹¹³ Mustafa Kemal Paşa ve Fevzi (Çakmak) Paşa, görüşleri değerlendirerek yapılanları uygun buldular. Gürcülerin, Ermenilerle beraber olarak aleyhimize bir hareketi ihtimal dahilinde tutularak Trabzon vilayetindeki askerlik çağındakilerin yeteri kadarının silah altına alınması ve 3. Kafkas Tümeni taburları mevcutlarının tamamlanması, Çoruh vadisinde taarruz ve savunma yapabilecek bir grup teşkili düşünülüyordu.

Yapılan keşiflere ve alınan haberlere göre, karşılaşılması muhtemel Ermeni birliklerinin mevcudu 8.000-10.000 civarındaydı. Ermenistan'da seferberlik ve gönüllü kaydına hızla devam edildiğinden bu sayı daha da artabilirdi. Kars Kalesi'nin 25.000-30.000 kişilik bir savunma gücüne ihtiyacı vardı. Ermenilerin sayısı ise yetersizdi. Onlar I. Dünya savaşı'nda olduğu gibi Kars'ı kale gibi savunmayarak mevcut istihkamlardan yararlanarak bir sahra savaşı vereceklerdi.

Ermeni Kuvvetleri'ne karşılık Türk Kuvvetleri, Merdenek Müfrezesi dahil 10.000 kişi ise de savaşçı sayısı 7.700 idi. Kağızman Bölgesi'nde 1.400 kadar piyade ve

---

¹¹² **Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 191-192.

¹¹³ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 2001, s. 45.

süvari aşiret kuvveti savaşıma kabiliyetleri yetersiz olduğundan hesaba katılmıyorlardı. Ermenilerin sayıca üstün olmaları, sağlam mevzilerde savunma yapmalarına rağmen Türk birliklerinin moralleri yüksekti. Manevra kabiliyetinin de kendilerinde bulunması dolayısıyla Ermeniler dışardan yardım olmadığı takdirde hareketin başarıyla sonuçlandırılacağına dair inanç tamdı. Kazım Karabekir Paşa, elindeki zayıf kuvvetlerle Kars'ı doğudan kuşatmak gibi çok cesurca bir karar verdi.

Doğu Cephesi Komutanlığı, Kars'a karşı yapılacak hareketin ana fikrini 9. Kafkas ve 12. Tümenlere 18 Ekim 1920'de bildirdi. İkinci bir seferberlik çağrısı, 21 Ekim 1920'de yayınlandı.¹¹⁴ Birliklerin toplanma bölgelerine giderken hareket ve hazırlıkların hiçbir şekilde hissettirilmemesi istenmekteydi. Kazım Karabekir, 21 Ekim 1920 tarihli şifresinde; "İğdır mıntikasına iki alayın geldiği yönünde " haberler yayarak Ermenilerin dikkatini yanlış yöne çekmek istedi. Taarruz tarihi, 27 Ekim 1920 olarak belirlenmesine rağmen 9. Kafkas Tümeni birliklerinin iki gece yağmur altında yaptıkları çetin yürüyüş sebebiyle taarruz 28 Ekim 1920 gününe bırakıldı.

9. Kafkas Tümeni Yahniler-Vezinköy hattını, 12. Tümen Borlukdağı-Hacıhalil köyü hattını tutmak üzere harekate başladı. 30 Ekim'de yapılan genel taarruz sonucunda Ermeniler iki gruba ayrılarak, bir kısmı Vezinköy'ün kuzeydoğusuna geri çekildi, bir kısmı da Kars yönünde kaçtı ve Kars zapt edildi.¹¹⁵

Türk Ordusu 9 şehit vermiş, 47 askeri yaralanmıştı.¹¹⁶ Sağlam mevzilere yerleşen Ermeni Ordusu hezimete uğratılmış, çok sayıda esir alınmıştı. Esirler arasında; Harbiye Nazırı Araratof, Genelkurmay Başkanı Vekilof, Kars Kale Grup Kumandanı Pirimof ve bir de sivil bakan vardı.¹¹⁷ Ermeni ölü sayısı, 1.110 kişi idi. Kazım Karabekir, 31 Ekim'de Milli Müdafaa Vekili Fevzi Paşa'ya "Kars'taki ganimetlerin on yıl İstiklal Harbi'mizin devamına yetişecek derecede çok olduğunu" bildirdi.¹¹⁸ Eğer Kars'tan kuzeye ve kuzeydoğuya giden yollar 9.Kafkas Tümeni tarafından daha uzun

---

¹¹⁴ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 2001,S.111, s. 36-37.; KAPLAN, **a.g.e.**, s. 187.

¹¹⁵ **a.g.d.**, s. 135.

¹¹⁶ **a.g.d.**, s. 141.

¹¹⁷ KARABEKİR, **a.g.e.**, s. 289.

¹¹⁸ KARABEKİR, **a.g.e.**, s. 290.

sürelî, tutulsaydı, Ermenilerin hemen hepsi esir olabilirdi. Ermeniler Kars'ı boşaltıp, Gümrü istikametinde çekildiler. 31 Ekim'de Kazım Karabekir, başarılı olan ordusunu kutladı. Aynı gün Kazım Karabekir, Kars şehrini ele geçirmesi dolayısıyla ferikliğe terfi edildi.¹¹⁹

Erkan-ı Harbiye Başkanlığı, Ermenileri tamamen etkisiz hale getirmek kadar, alınacak silah ve cephaneye batıda pek çok ihtiyacı olması dolayısıyla harekate aralıksız devam edilmesini istedi. Barış teklifinin Hariciye Nezareti tarafından Doğu Cephesi Komutanlığı aracılığıyla yapılacağı bildirildi. Harekatın uzatılması için iki yön öne sürüldü: a)Kars-Erivan yönü b)Kars-Gümrü yönü¹²⁰.

Birinci seçenekte, çabuk ve kesin bir darbe etkisi gösterebilirdi. Fakat, bu hareket alanı içinde gıda maddelerinin gönderilmesinde yollar bozuk olduğundan zorluklarla karşılaşılabilirdi.

İkinci seçenekte, sonuç gecikse de hareket emin olarak cereyan edebilirdi. Nitekim Kazım Karabekir, Kars-Gümrü yönünün tercihi olduğunu belirtmiştir. 2 Kasım 1920'de Erkan-ı Harbiye Başkanlığı verdiği cevapta, Gümrü yönündeki hareket konusunda aynı fikirde olduğunu bildirdi.¹²¹ Doğu Cephesi birlikleri 5 Kasım 1920'de Kars'tan ileriye doğru harekete geçti.

Bu sıralarda Şahtahtı'nın ele geçirilmesi ve Ermenilerin o tarafa dikkatlerinin çekilmesi için Erivan yönünde hareket yapılması emrini alan Nahçıvan Müfreze Komutanı, 7 Kasım 1920'de Bolşeviklerle işbirliğini göz önünde tutmadan taarruza karar verdi ve 6-7 Kasım gecesi Nahçıvan'dan hareket etti. 8 Kasım'da Şahtahtı kurtarıldı. Şahtahtı'nda bulunan Kızıl Birlik Komutanı, Rusya ile Ermenistan arasında 10 Ağustos 1920'de imzalanan barış antlaşmasına uyar görünmek çabasıyla, Türklerle açıktan işbirliğinden çekindi. Bu sıralarda, Ermenilerin mütareke istediklerinin haberi alındı.¹²²

---

¹¹⁹ KARABEKİR, a.g.e., s. 291.

¹²⁰ **Türk İstiklal Savaşı Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 214.

¹²¹ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 2001, s. 10.

¹²² **Türk İstiklal Savaşı Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 220-221.

DOĞU CEPHESİNDE KAZANILAN ZAFERİN SONUÇLARI

A. Gümrü Barış Antlaşması

Doğu Cephesi birliklerinin Ermenistan topraklarına ilerlemesi ve Ermeni kuvvetlerinin hiçbir varlık gösterememesi sonucu Gümrü'deki Ermeni komutanı, 6 Kasım 1920 tarihli mütareke ve barış istek mektubunu Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderdi.¹²³ Daha önce askeri gelişmelerin yanı sıra Türkiye ile Ermenistan arasında diplomatik yazışmalar olmuştu. 1 Kasım 1920 tarihli ve Hariciye Nazırı Ahmet Muhtar imzalı notada, Ermenilerin Doğu'da İngiliz emperyalizminin “muti bir aleti” olmaktan artık vazgeçmesi isteniyor, İngilizlerin İran ve Irak petrol bölgelerinde egemen olmak düşüncelerine katkıda bulunmaktan Ermenistan'ın geri durmasının gerekliliğine değiniliyor ve Türkiye'nin doğu dünyasını, doymak bilmeyen Batı sermayedarlarının sonsuz hırslarına karşı yalnız başına koruduğu ekleniyordu.¹²⁴ Bu notada ayrıca Türklerin, Asya'nın özgürlük ve bağımsızlığını İngiliz Ordularıyla birleşen Ermenilere kaptırmak düşüncesinde olmadıkları, kan dökülmesine son verilmesi gerektiğini kabul ettikleri ve bu notanın barışın yeniden kurulması yolunda yapılan kesin bir öneri biçiminde değerlendirilmesi üzerinde duruluyordu.

3 Kasım 1920 tarihli ilk Ermeni notası ise; “Her ulusun geleceğini kendisi saptaması ilkesine uygun olarak Ermenistan Cumhuriyeti'nin hukuku ve mevcut bağımsızlığını Türkiye Halkı ve TBMM kabul etmiş ve onaylamıştı. Bundan Ermeni Ulusu ve Ermeni Hükümeti haberdardır. Ermenistan'a açılan savaşın nedenleri belirlenmediği gibi amacı da açıklanmadı. Bu girişimi yukarıda söz konusu ilkeye göre anlamak son derece güç ve çok da şaşılacak bir durumdur. Böyle bir saldırı yok yere kan dökmeye neden oluyor” deniliyor, barış yolu öneriliyor ve temsilcilerin görüşme zamanının saptanması isteniyordu.¹²⁵

---

¹²³ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 2001, s.151; KARABEKİR, **a.g.e.**, s. 1885.

¹²⁴ **a.g.d.**, s.151; KARABEKİR, **a.g.e.**, s. 1885.

¹²⁵ **a.g.d.**, s. 151.

Ermenilerin 6 Kasım 1920 tarihli mütareke istemini değerlendiren Doğu Cephesi Komutanlığı, yine aynı gün mütareke şartlarını Gümrü Komutanlığı'na gönderdi. Bu şartlar şunlardır:

1-Arpaçayı'nın batısındaki Ermeni kuvvetlerinin Gümrü'yü boşaltarak en az 15 km. doğuya çekilmesi,

2-Gümrü kasabasının işgal edilmeyerek, sadece Gümrü kalesi ve istasyonunun askeri işgal altına alınacağı, hukuk ve genel emniyetin güvence altında bulunacağı, Gümrü halkına ilan edilmesi,

3-Erivan-Tiflis-Kars demiryollarının birleştiği yer olması dolayısıyla Gümrü'nün, 10km. çevresine kadar olan bölgenin Türk birliklerince işgaline engel olunmaması,

4-Türk Ordusu birliklerine hiçbir tarafta, hiçbir sebeple taarruz edilmemesi,

5-Sayılan bu maddelerin 7 Kasım 1920 saat 17:00'ye kadar tamamıyla uygulanması,

6-Şartlar kabul edilmediği takdirde, askeri hareketin yürütülmesi zorunluluğunda kalınacağından, bundan doğacak maddi ve manevi sorumluluğun Ermeni Ordusu Komutanlığı'na ait olacağı şeklinde idi.¹²⁶

Ermeniler, Türk mütareke şartlarını aynen kabul etti. Bunun üzerine Doğu Cephesi Komutanlığı, birliklerine Arpaçayı'nın doğusuna geçiş için hazırlık emrini verdi. 8 Kasım 1920'de TBMM Hükümeti, Ermenistan Hükümeti'ne verdiği bir notada siyasi ve askeri isteklerini bildirdi. Teklif edilen yeni mütareke şartlarında, Arpaçayı'nın batısına çekilecek Ermeni kuvvetlerinin teçhizat ve savaş gereçlerini teslim etmeleri ve bunların üç gün sonra Karakilise'deki Türk Askeri heyetine teslimi, Gümrü'de başlanacak barış görüşmelerine murahhasların en kısa zamanda gelmeleri, teslimat başlamadığı takdirde askeri harekatta Doğu Cephesi Komutanlığı'nın serbest kalacağı, ateşli silahlar ve mermisi ile iki trenin verilmesi gibi maddeleri vardı.

---

¹²⁶ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 2001, s. 151.

Ermeniler, sonradan ellerindeki silahlar alınca, Bolşevik propagandasının artarak Ermeni Hükümeti'ni devirmeye çalışacaklarını ve anarşi çıkacağını ileri sürerek teklifi kabul etmediler ve sonuna kadar savaşa devam kararını verdiler.

Kendisini harekatta serbest kabul eden Doğu Cephesi Komutanlığı, 12 Kasım 1920'de 9.Kafkas ve 12.Tümenlerin Arpaçayı batısındaki kuvvetleri tamamen Arpaçayı doğusuna geçtiler. Taarruz 14 Kasım'da başladı. İki gün süren savaşta Ermeni Kuvvetleri geriye sürüldüyse de muharebe kabiliyeti yok edilemedi. 17 Kasım'daki taarruzla, Arpa Köyü'ne kadar çekilmek zorunda kaldılar. Ermeni kuvvetleri Şahtahtı Bölgesi'ndeki yenilgileriyle Iğdır'ın kuzeyine çekilmişler, bunu gören Türk birlikleri Iğdır kasabasını ele geçirmişlerdi. Durumun kötüleşmesi Ermeni Hükümeti'ni mütareke şartlarını kabule zorladı (17 Kasım 1920). Bu haber 21 Kasım 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığı'ndaki birliklere ve Erkân-ı Harbiye Başkanlığı'na bildirildi. Türk Ordusu bulunduğu sınırdan daha da ileriye gitmişti. Mütarekenin kabulü yeni sınır durumuna göre oldu. Mütareke şartları uygulanırken bu sefer, Azerbaycan'a giden yolların tamamen emniyette tutulmasına daha çok dikkat edilecekti.

Ermeni Ordusu, Aras İstasyonu-Kızılziyaret Dağı-Danagirmez-Yardanlı (Karakilise doğusunda) hattına çekilecek ve istenen silah ve mühimmatı teslim edecekti.¹²⁷ 30 Kasım 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti Ordusu Başkomutanı General Nazarbekof, Ermeni Ordusu'nun mütareke hattının gerisine 28 Kasım akşamı tamamen çekildiğini bildirdi.

Doğu Cephesi'nde Ermenilerle barış antlaşması hazırlıkları sürerken, oluşan güvensizlik sonucu Ermenilerin mütareke şartlarını bozmaları veya tamamen yerine getirmemeleri halinde harekate devam düşüncesiyle yeni tedbirler alındı. Bu sefer asıl taarruz, Erivan yönünde yapılacaktı. Ermeniler silah tesliminde ve diğer konularda mütareke şartlarına uygun hareket ettiklerinden yeni bir taarruza gerek kalmadı. Oluşturulan tarafsız bölgeye Ermenilerin girmelerine izin verilmedi ve az sayıdaki jandarma kuvvetleri de çıkarıldı.

Barış görüşmeleri için Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir, Erzurum Valisi Hamid ve Erzurum Mebusu Necati Beyler murahhas olarak seçildiler.

---

¹²⁷ KARABEKİR, a.g.e., s. 1893.

Görüşmeler, 26 Kasım 1920 tarihinde Gümrü'de başladı. Mustafa Kemal 29 Kasım 1920'de Ermenistan Cumhuriyeti Vekiller Heyeti'ne gönderdiği telgrafta, "Gümrü'de barış görüşmelerinin iki ulus için karşılıklı güvenlik ilkesine dayalı bir barış ve bolluk dönemi getirecek bir sonuca ulaşması umudu ile Ermenistanı artık zararlı dış etkilerden korumaya yönelik yurtseverce çalışmalarda başarılar dileyerek iyi niyetli bir atılım yaptı.¹²⁸ Görüşmeler 2-3 Aralık tarihinde antlaşmanın imzalanmasıyla son buldu. 18 maddelik antlaşma genel hatlarıyla 3 Kasım tarihli Ankara Hükümeti'nin notasındaki koşullardan meydana geliyordu. Ermeniler antlaşmanın 10. maddesiyle Sevr Antlaşması'nın geçersiz olduğunu kabul ettiler. Gümrü Antlaşması'nda bir anlaşmazlık çıktığında geçerli metnin Türkçe olduğu son maddesinde yazılıdır.

Gümrü Antlaşması'yla Türk Milleti'nin önemli kazançları oldu. Misak-ı Milli'nin Kafkasya sınırı için öngördüğü 93 Savaşı (1877) öncesi sınırın Ermenistan kesimi, 1828'de Rusya'ya geçen ve 1918'den beri Ermeni işgalinde olan Kars'ın Iğdır ve Tuzluca ilçeleri geri alındı. Kazım Karabekir komutasındaki Türk Ordusu'nun Gürcistan doğrultusunda ilerlemesiyle Ardahan, Artvin hattı ve Batum'un ele geçirilmesiyle doğudaki hedeflere ulaşılmış oldu. Sevr Barış Antlaşması'nın geçersizliği fiilen kanıtlandı. Ermeni Meselesi, Türkiye'nin haklarını karşılayacak biçimde ve kesinlikle çözümlendi. Doğudaki zaferden sonra Batı Cephesinde serbest hareket etme fırsatı doğdu. Sovyetler Birliği ile Kafkasya'da ulaşım olanağı elde edildi. Ermenilerin elinden birçok silah alındı. Doğu Cephesi'nde Kazım Karabekir komutasındaki Türk askerinin kazandığı zafer TBMM Hükümetince Türk halkına büyük moral kaynağı olmuş, doğudan batıya giden askeri yardımlar Batı Cephesi'nde büyük kolaylıklar sağlamıştır. Mondros'tan itibaren terhis edilmeden kalan XV.Kolordu kazandığı zaferle Kurtuluş Savaşı'nın önemli bir basamağı olan askeri zaferini, böylelikle siyasi alanda Türkiye'nin çıkarlarına uygun Gümrü Antlaşması'yla resmileştirmiştir.

B. Ermenistan'ın Statüsü Ve Artvin -Ardahan'ın Kurtuluşu

TBMM Hükümeti ile Taşnak Ermenistan Cumhuriyeti arasında Gümrü'de görüşmelerin yapıldığı sırada XI. Kızılordu, Ermenistan-Gürcistan sınırlarında toplanmaktaydı. Kızılordu, yığınaktan ve yapacağı harekattan Türk Doğu Cephesi'ne

---

¹²⁸ ATATÜRK'ten Ermeni Sorunu, Ankara, 2002, s. 231.

bilgi vermese de bu iki memleketi Bolşevikleştirme fikrinde olduğu anlaşılıyordu. Oysa TBMM Hükümeti'nin yaptığı ilk teklifte, Kızıldordu'nun Gürcistan'ı Bolşevikleştirerek İngilizleri oradan çıkarması istenmişti. Sovyet-Rusya, şimdi kendi lehine silahlı faaliyete geçiyordu. Gürcistan sınırları içinde bulunan Ardahan ve Batum sancaklarının, Kars sancağı gibi anavatana katılması Türk Misak-ı Milli'sinin gerçekleşmesi yolunda hala önemini korumaktaydı. Ancak Sovyet Rusya'nın Gürcistan sınırları ve Batum üzerindeki ekonomik ve politik ilgisi, siyasi durumu daha da nazikleştiriyordu.

Ermenistan, 3 Aralık 1920'den itibaren kuzeyden ve doğudan Kızıl süvari birlikleri tarafından işgal edildi.¹²⁹ Taşnak Ermenistan, Sovyet-Rusya'nın bir parçası haline geldi. Bağımsız Ermenistan'ı yok eden bu işgalle yine Sovyet rejimi oldu.

Sovyet Ermenistan Hükümeti'nin ilk işi Gümrü Antlaşması'nda kabul edilen sınırın bazı noktalarına özellikle Türklerde kalmış olan Ararat İstasyonu'na itiraz etmek ve tarafsız bölgeye müfrezeler sokarak ihlal etmek oldu. Ermenistan'da yeniden seferberlik ilan edildi. Doğu Cephesi Komutanlığı'nın, Gümrü Antlaşması'na dayanarak yaptığı protesto Ermenilere geri adım attırdı. Ararat İstasyonu üzerindeki isteklerini tekrarlamadılar ve tarafsız bölgeye giren Ermeni kuvvetleri çekildi. Kızıldordu komutanı, bu konuda Kazım Karabekir'in isteğini destekledi.

Doğu Cephesi Komutanlığı, Ermenistan'da seferberlik gerçekleşirse, bunu savaş nedeni sayacağı teklifini Erkan-ı Harbiye Başkanlığı'na sundu.¹³⁰ Genelkurmay Başkanlığı da bu teklifi kabul ederek, durumu Hariciye Nezareti'ne ve hükümete bildirdi. Diplomatik yönden işin gerçekleşme durumunun araştırılmasını istedi.

Ermeniler, seferberliğin Gürcülere karşı ve aynı zamanda memlekette bir karşı hareket ihtimali üzerine yapıldığını ileri sürdüler. Eskiden beri düşündükleri Borçalı'nın (Ermeni-Gürcü sınırında başlayıp, Tiflis'in güneyine kadar uzanan, halkının çoğunluğunun Türk olduğu bölge) güney kısmını zaptetmek istiyorlardı. Borçalı'ya saldıracak Ermeni kuvvetleri, Kızıldordu'nun Gürcistan'a taarruzunda bir ileri karakol görevi göreceğinden Sovyet Rusya bu isteği destekledi. 11 Şubat 1921'de Tiflis Türk Temsilcisi Albay Kazım (Dirik), "Ermeni Ordusu'nun Karakilise'nin 20 km. kadar

---

¹²⁹ **Türk İstiklal Savaşı Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 238.

¹³⁰ **a.g.e.**, s. 238.

kuzeyinde bulunan Şağalı Gürcü sınır karakoluna hücum ettiklerini ve ilerlediklerini” Doğu Cephesi Komutanlığı’na bildirdi.¹³¹ Raporda, Gürcistan Hariciye Nazırı tarafından, Borçalı Bölgesi’ne Sovyet Ermenilerinin yerleşmesinin aslında Rusların yerleşmesi demek olacağından, Kars ve Gümrü’yü elinde bulunduran Türkiye için de sakıncalı olduğu dile getirilerek, Türkiye’nin bu konudaki fikri alınmak isteniyordu. 12 Şubat 1921’de Londra’da kurulan konferansa TBMM temsilcileri de davet edildi ve bu olay Gürcü Hükümeti’ne resmen bildirildi.¹³² Kazım Karabekir, 14 Şubat tarihli şifresinde Albay Kazım Bey’e verdiği cevapta, Türk haklarına bir tecavüz olmadıkça tarafsızlığın devam edeceğini bildirdi. Ayrıca XI. Kızılordu Komutanlığı’na yazdığı aynı gün tarihli yazısında, komşu, dost ve müttefik olmak dolayısıyla bu gibi olaylardan haberdar olmalarının faydalı olacağını ve Gürcistan sınırındaki yığınak hakkında bilgi verilmesini istedi. Gürcü kuvvetleri 18 Şubat 1921’de Tiflis’in doğusuna kadar çekildi. Bu arada Türkiye temsilcisi Albay Kazım Bey, Gürcülerin ve dolayısıyla İngilizlerin işine yarayacak şekilde Türk Doğu Cephesi’ni Gürcülerin yararına savaşa sokmak teklifinde ısrar ediyordu. Gürcistan’ın Ankara elçisi olan Midvan’a TBMM Hükümeti, “Elviye-i Selase’nin bir parçası olan Ardahan Sancağı’nın ve ayrıca Artvin Kasabası’nın Türkiye’ye bırakılması” yönünde bir ültimatom verdi.¹³³ Ajanslarla yayınlanan bu haberden sonra Sovyetler gelişmelerden oldukça telaşlandılar. Moskova Hükümeti, Türk Rus antlaşmasını bir an önce gerçekleştirmek istediğini gösterdi. Ermenistan zaferi ve I. İnönü Zaferi’ni kazanan bir hükümetin temsilcisi olarak Moskova’ya giden Türk heyetinin istediklerini alabilme şansı daha da arttı. Ruslar, İngilizler’den önce davranmak istiyorlardı. Gürcistan meselesinin bir an önce çözümlenmesi gerekiyordu. 19 Şubat 1921’de Gürcistan’a savaş ilan ettiler. XI. Kızılordu, Viladikafkas üzerinden ve Karadeniz sahilinden, Gürcü ordusunun gerilerine doğru kuvvet sevk etmeye başladı.

Doğu Cephesi Komutanlığı, Elviye-i Selase’nin geri kalan kısmının işgaline taraftar olmasına rağmen, Ruslarla bozuşmak istemediğinden Batum ve dolaylarının işgali işini, sonradan Ruslarla anlaşmak üzere uygun bir zamana bırakmak, fakat

---

¹³¹ **Türk İstiklal Savaşı Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 238.

¹³² **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 1999, s. 5.

¹³³ **a.g.d.**, s. 5.

Ardahan ve Artvin için siyasi ve askeri teşebbüslere geçmek fikrindeydi. 17 Şubat 1921'de Erkan-ı Harbiye Başkanlığı'na sunulan savaş raporu kabul edildi¹³⁴ ve Ruslar'a karşı hazırlık durumu olarak, Ardahan ve Artvin sancaklarının 22 Şubat 1921'de işgale başlanacak şekilde tertipler alınması, Ahılkelek'in şimdilik işgal edilmeyeceği, Ardahan ve Artvin sancaklarının Türkiye'ye bırakılması ve Batum hakkında sonradan genel oya başvurulması için Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Gürcü Hükümeti'ne bu hususları bildirdiği ve kabul etmedikleri takdirde silah kuvvetiyle uygulanacağı talimatını verdi.

23 Şubat 1921'de Gürcü elçisi, Ardahan ve Artvin sancaklarının Hükümeti tarafından Türkiye'ye bırakıldığını Hariciye Nezareti'ne bildirdi.¹³⁵ Ardahan'da bulunan Türk temsilcisi Hilmi Bey idareyi ele aldı. Ardahan ve Artvin'in anavatana kavuşması, Doğu Cephesi Komutanlığı'nca birliklere müjdelendi ve Kars'ta bu olay kutlandı.

Bolşevikler'in Gürcistan'daki hareketi devam ediyordu. Ahıska halkının Ermenilerden zarar görmesi ihtimaline karşı Gürcü Hükümeti uyarıldı ve İslam halkının silahlandırılması istenildi. Ahıska halkının, bir Ermeni saldırısının korku ve telaşı içinde bulunması dolayısıyla Ardahan'daki 2. Tümen Müfrezesi'nin büyük kısmının Ardahan-Ahıska Şosesi civarında ve Gürcü sınırının yakınında bir bölgeye hareketi ve 15.Süvari Alayı'nın Çıldır'a gitmesi için emir verildi.¹³⁶ Kazım Karabekir, 2 Mart 1921'de 3.Tümen Komutanlığı'na Gürcistan'a ait Borçka'nın işgal edileceğini bildirdi.¹³⁷

Bu sıralarda Kızılordu hızla Batum'a doğru ilerlemekte, Türk temsilcisi Sovyetlerden daha önce Batum'un işgali için teklifler yapmaktaydı. Kazım karabekir, aynı fikirde değildi. Genel olarak "Sovyet-Rusya'nın bütün sancağı işgale kalkışması halinde, Batum'u elde tutacak kadar kuvvet bulundurmanın zorluğunu, Batum'un Türkiye için asker ve ekonomik bakımdan önemli bir yeri olmadığından işgalini faydalı bulmadığını ve ilk önce işgal, sonra tahliye edildiği takdirde İslam halkının ezilmesine ve güvenin azalmasına sebep olacağını açıkladı. İşgalden sonra tekrar çekilme ihtimali

---

¹³⁴ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 1999, s. 29.

¹³⁵ **a.g.d.**, s. 49.

¹³⁶ **Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921)**, 1995, s. 243.

¹³⁷ **a.g.d.**, s. 90.; **KARABEKİR, a.g.e.**, s. 1896.

ortadan kalkmadan Çoruh Vadisi'nden daha kuzeye geçilmemesinin uygun olacağına dikkat çekti.

Türk temsilcisi, Ardahan ve Artvin sancaklarında olduğu gibi, bu bölgenin ve Batum'un belli şartlarla geçici olarak Türk kuvvetleri tarafından işgalini teklif etti. 3 Mart 1921 tarihli Vekiller Heyeti kararına dayanarak Erkân-ı Harbiye Başkanlığı, "Sovyet birliklerinin Ahıska ve Ahılkelek kasabalarını tarafsız sayarak buralara girmemelerini" Moskova Hükümeti'ne bildirdi.¹³⁸ 8 Mart 1921 tarihinde de Gürcü Hükümeti'nin yaptığı teklif kabul edilerek; Batum, Ahıska ve Ahılkelek kasabalarını geçici olarak askeri işgal altına alınması kararlaştırıldı. İşgalin Gürcistan ve Kafkasya meselesinin haline kadar devam edeceği ve bu bölgenin Gürcü askeri tarafından tahliye olunacağı bildirildi. Batum Bölgesi'nin anavatanına bağlanması Misak-ı Milli'de belirtildiğinden vazgeçilemezdi ve Ahıska-Ahılkelek sancakları Kars iline bağlı ilçeler olduğundan doğal olarak anavatanın bir parçası idi. İşgalin, 9 Mart 1921 akşamına kadar çabuklukla halledilmesi istendi.¹³⁹ Artvin'in işgali için harekete geçirilen kuvvetlerin doğrudan Batum'a sevk ve Ardahan ve kuzey sınırında toplanan kuvvetlerin Ahıska Bölgesi'ni işgalleri emredildi. Ayrıca Gürcü Ordusu'nun çözülmesi, komünistleşmesi sonucunda işgal altına alınan bölgeye, Kızıl birliklerin geçme ihtimaline karşı tedbirlerin alınması istendi. Batum kayıtsız şartsız Kazım Karabekir komutasındaki Türk ordusu tarafından işgal edildi. Kazım Karabekir, "Batum'da Bolşeviklerle bir mesele çıkarılmamasına dikkat edileceğini, bununla birlikte kuvvetlerle takviye isteğini" dile getirdi.¹⁴⁰ Çünkü Sovyet Rusya ile savaş durumu olabilirdi. 19 Mart'ta Gürcistan Sovyet Cumhuriyeti ilan edildi. Mayıs 1921'e kadar Bolşeviklerle Ermenilerin çatışmaları devam etti. Bolşevikler bu tarihte Zengibasars hariç, bütün Ermenistan'ı işgal etmişti. Batum için ortaya çıkan çatışma tehlikesi 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması'yla önlendi.

---

¹³⁸ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Ankara, 1999, s. 90.

¹³⁹ **a.g.d.**, s. 90.

¹⁴⁰ **a.g.d.**, s. 124-125.

C. Moskova Antlaşması'nın İmzalanması

Mustafa Kemal, 21 Kasım 1920'de Batı Cephesi Kumandanı Ali Fuat Paşa'yı Moskova elçiliğine atadı. 14 Aralık 1920'de Ali Fuat Paşa ve heyeti Moskova'ya gitmek üzere Ankara'dan ayrıldı.

Türk-Sovyet diplomatik gelişimi bu dönemde iki tehlike atlattı. Bunlar, Türk-Sovyet görüşmelerinin başladığı sıralarda Enver Paşa'nın Moskova'da bulunması ve Komitern'in teşebbüsü ile Bakü'de Doğu Milletleri Kongresi'nin toplanması idi.¹⁴¹ Enver Paşa'nın Turancı emellerinden şüphelenen Sovyetler, Ankara Hükümeti ile işbirliği yapmayı tercih ettiler. Enver Paşa'nın ileride siyasal yardıma ve desteklerine ihtiyacı olacağını düşünen Sovyet Rusya onu finansal olarak desteklemiştir. Enver Paşa, 6 Kasım 1921'de Batum'daydı ve ancak Mustafa Kemal'in ihanet etmesi durumunda ona karşı mücadele edeceğini söyledi. Onun Türkiye'ye gitmesine karşı olan Sovyet Rusya bunu telgrafla bildirdi. Enver Paşa, Türkiye'ye geçmeden Afgan sınırındaki Cemal Paşa'yı görmek niyetiyle Buhara'ya gitti.¹⁴² Bakü'deki kongrede, ortak düşmana karşı savaşan Mustafa Kemal ve arkadaşlarına yardım etmeyi kendi adlarına daha yararlı bulduklarını belirtmişlerdir (Eylül 1920).¹⁴³ Doğuda Ermeniler, batıda Yunanlıların yenilgiye uğratılması antlaşmanın imzalanmasını kolaylaştırmıştır. Nihayet Türk heyeti, Moskova'ya vardıktan 8 ay sonra 16 Mart 1921'de Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması (Moskova Antlaşması) imzalanabilmiştir. Hariciye Nazırı Çiçerin'in olumsuz tavrı nedeniyle uzlaşma Stalin sayesinde oldu, konferans esnasındaki anlaşmazlıklar onun sayesinde düzeltildi.¹⁴⁴ Moskova görüşmelerinde; Bakü ve Batum'la ilgili problemler vardı. Lenin, Rusya'nın ticaretinde Gürcistan'ın çok büyük bir rol oynadığını vurguluyordu. Bu yüzden Sovyet delegeleri, Batum'un Gürcistan'a verilmesi konusunda ısrar ettiler. Sonuçta, Batum Sovyet Rusya'ya bırakıldı.

Antlaşmayla, Sovyet-Rusya Türkiye'nin toprak bütünlüğünü ve Batum hariç Misak-ı Milli'nin doğu sınırlarını tanıyor, kapitülasyonlardan tek taraflı feragat ediyor,

---

¹⁴¹ M.C.Sar GÖNLÜBOL, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara, 1990, s. 28.

¹⁴² Rem KAZANCIYAN, *Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri (1920-1922)*, İstanbul, 2000, s. 37-48.

¹⁴³ GÖNLÜBOL, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁴⁴ A.Fuat CEBESOY, *Moskova Hatıraları*, Ankara, 1982, s. 182.

bundan doğan mali sorumluluklardan Türkiye'yi muaf tutuyor, Türkiye'nin tanımadığı hiçbir antlaşmayı Sovyet-Rusya'nın da tanımayacağını beyan ediyor, Boğazlar ve İstanbul üzerinde Türk egemenliğini tanıyordu. Antlaşmanın altınca maddesiyle iki devlet arasındaki bütün antlaşmaları çıkarlarına aykırı olduğu için hükümsüz saydılar.¹⁴⁵

TBMM açısından büyük bir başarı olan bu antlaşma, diğer İtilaf Devletleri'ni de etkilemiş, Milli Mücadelenin boşuna yapılan bir savaş olmadığını kanıtlamıştır. Öte yandan antlaşmanın sekizinci maddesine bakıldığında iki devlet arasında tam bir güven olmadığı da görülmektedir. Bu maddeye göre, taraflar kendi ülkelerinde, diğer devletin hükümetini devirmek amacıyla zararlı faaliyetler yapmayacaklardı. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'la bu antlaşmanın devamı olarak 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması yapıldı.

Türkleri Ruslarla antlaşmaya zorlayan sebepler önemli ve hayati idi. Fakat Rusların da anlaşmaya ihtiyaçları vardı. Fakat iki tarafı anlaşmaya sevk eden sebepler ve amaçlar aynı değildi. Türkler samimi olarak Bolşevik Rusya ile iyi komşuluk ve işbirliği yapmak ve onlardan silah yardımı görerek, her iki tarafında mağduru (haksızlığa uğramış) olduğu Batı emperyalizmine karşı bir baraj yapmak istiyordu. Ruslar ise Türkleri genel olarak her zaman yaptıkları gibi, kendi politikaları yararına ve kendi milli emellerini gerçekleştirmek için kullanmak, batı devletleri ile yaptıkları müzakerelerde Türkler'den faydalanmak, Türkiye'de kendilerine bağlı ve sadık bir komünist idare kurmak, kısacası Türkiye'yi Rus peyki haline getirmek istiyorlardı.¹⁴⁶

Türk-Sovyet Rus ilişkilerinde Enver Paşa'nın faaliyetleri haricinde bir takım problemler yaşanmaya devam etti. Sovyet Rusya'nın Ankara Antlaşması'nda gizli yönler olduğuna dair şüphelenmesi, Kars Bölgesi'nde yaşayan Molokan Mezhebi'ne bağlı Rusların sonunun ne olacağı, Anadolu'da faaliyet gösteren Komünist ve Sosyalist teşkilatların TBMM'nce sıkı bir takibe uğraması ve hatta cezalandırılması, Türk-Fransız yakınlaşmasından sonra Sovyet Rusya'nın gönderdiği para yardımlarının azalması, Çiçerin'in dostluk ilişkilerine zarar veren tavırları ve sert notaları gibi nedenlerle Türkiye-Sovyet Rusya ilişkileri iniş çıkışlarla devam etti.

---

¹⁴⁵ GÖNLÜBOL, a.g.e., s. 30.

¹⁴⁶ EROĞLU, a.g.e., s. 246.

16 Mart 1921’de imzalanan Moskova Antlaşması’yla Çiçerin 1921’den itibaren Türkiye’ye her yıl 10 milyon ruble vereceğini beyan etti. Paranın 5 milyon rublesi Yusuf Kemal Bey nezdinde Türk heyetine verildi. 1 milyonu Almanya’dan tayyare vs. alınmak üzere Sefir Paşa ve Ataşemiliter Saffet Bey’e verildi. Kalan 4 milyon trenle Yusuf Kemal Bey’in yanında yola çıkarıldı. Altınların Türkiye’ye gitmesine engel olmak isteyen demiryolu idaresinde sözü geçen kimseler trenin Tiflis’e gelmesine engel oldular. Kafkasya Parti Komiseri Orjenidetze bu engeli ortadan kaldırdı. Para, Yusuf Kemal Bey ve Dr.Rıza Nur Bey’le 26 Nisan 1921 tarihinde Sarıkamış’a ulaştı.¹⁴⁷

II.İnönü Zaferi’nin kazanılmasıyla Yunanlıların Anadolu’da yaptıkları tahribata karşılık 30.000 altın ruble daha hediye edildi. Ali Fuat Paşa, 21 Nisan 1921’de Stalin’le görüşerek paranın geri kalanının da gönderilmesini istedi.¹⁴⁸ Ağustos 1921’den sonra Sovyetler Birliği’nin ekonomik durumunun bozulmasıyla ve saydığımız diğer politik nedenlerden dolayı para yardımında gecikmeler, aksamalar oldu.

Mayıs 1922’de Türkiye ve Sovyet-Rusya arasında bir ticaret antlaşması imzalandı. Antlaşmaya göre, “Sovyetler Birliği, her ay belli miktarlarda benzin, uçak benzini, silindir yağı, ince ve kalın makine yağı ve petrol verecek, diğer taraftan Zonguldak ocaklarından yıkanmış kömür alacak, kömür ve akaryakıtın fiyatları harici hükümet tarafından saptanacaktı”.¹⁴⁹

Sovyetler Birliği’nden alınamayan savaş malzemesinin Almanya’dan alınması için, Sovyetler Birliği tarafından 1.760.000 altın ruble Berlin’e gönderilmiştir. Savaş malzemeleri, İngiliz takibi, Sovyetler Birliği’ndeki limanların donması, İngiltere’nin tepkisinden çekinilmesi gibi nedenlerle Anadolu’ya getirilememiştir. TBMM gizli oturumlarında bunun aksi konuşulmuş, malzeme ve 1.600.000 liranın Almanya (Berlin)-Türkiye hattında alındığı belirtilmiştir.

---

¹⁴⁷ Y.K.TENGİRŞEK, **Vatan Hizmetinde**, Ankara, 2001, s. 275-279.

¹⁴⁸ CEBESOY, **a.g.e.**, s. 203.

¹⁴⁹ A.E.YALMAN, **Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi**, Ankara, 1998, s. 149.

Mayıs 1922’de gönderilen 3.500.000 altın rubleyle beraber toplam 10.000.000 altın ruble Sovyet-Rusya’dan Türkiye’ye gönderilmiştir.¹⁵⁰ Berlin’e aktarılan 1.760.000 altın ruble, Yusuf Kemal Bey’in getirdiği 1.000.000 altın ruble, Halil Paşa’nın getirdiği 400 kg. Külçe altın, Türkiye lehine kullanıldığı tam olarak belli olmayan Bagirof ve Danilov’un getirdiği 200 kg. Külçe altın, eğer gerçekten kullanıldıysa İtalya’daki hesaba yatırılan 1.000.000-3.000.000 İtalyan lirasıyla toplam miktar daha da artmaktadır.¹⁵¹

1920’de Buhara Cumhuriyeti’nin ilk ve son Cumhurbaşkanı Osman Hoca (Kocaoğlu) yaptığı bir açıklama ile toplanan 100.000.000 altın rublenin Türkiye’ye teslim edilmek üzere Rus hazinesine verildiğini söylemiştir.

Türk Kurtuluş Savaşının devamında, Buhara Cumhuriyeti’nin Türkiye’ye yardım olarak verilmesi için Sovyetler Merkezi Hükümeti’ne teslim ettiği 100.000.000 altın rubleden (birlik ruble), Ruslar üç senede toplam 17.500.000 altın ruble kısmını Türkiye’ye vermiştir.¹⁵²

Sovyet Rusya’dan gelen askeri malzemeler ise, 1921 yılında nereden geldiği kayıtlı olmamakla beraber, dışarıdan askeri malzemeler Trabzon Limanı’na nakledilmiş, bu nakliyat Haziran 1922 yılına kadar devam etmiştir. Bu süre içerisinde toplam olarak;43.374 çeşitli piyade tüfeği, 318 adet çeşitli makineli tüfek, 81 top ve 13 bomba ile 56.042 sandık piyade mermisi, 15.943 adet top mermisi, 2 telsiz ve 19.359 gaz maskesi 311 gibi malzemeler Sovyet yardımının esasını teşkil eder.¹⁵³

Rusya, 1922 Şubat-Haziran ayları arasında İngiltere’nin ateşkes önerilerinden sonra askeri yardımlarını arttırmıştır.

20 Ekim 1921’de Fransızlarla imzalanan Ankara Antlaşması sonrası Fransızların Güney Anadolu’yu boşaltmalarının ardından çeşitli askeri malzemelerle birlikte, Sakarya savaşı’nda yenilen Yunanlıların kaçarken geride bıraktığı büyük miktarda silah, elbise, çadır, telefon makinesi ve savaş gereçleri ele geçirilmiştir. Ancak bütün bunlara

---

¹⁵⁰ YALMAN, **a.g.e.**, s. 149.

¹⁵¹ YALMAN, **a.g.e.**, s. 149.

¹⁵² Yusuf ERENDİL, **Tarihte Türk Rus İlişkileri**, Ankara, 1975, s. 111.

¹⁵³ ERENDİL, **a.g.e.**, s. 111.

ve Sovyet yardımlarına rağmen Almanya, İtalya ve Fransa'dan çeşitli askeri malzemeler satın alınmıştır.

D. Batı Cephesine Yapılan Yardımlar

Savaş, Doğu Cephesi'nde askeri harekatta kazanılan zaferle tamamıyla durdu. Bu cephede kesin olarak güvenlik sağlanmış bulunuyordu. Doğu Cephesi Komutanlığı birliklerinden, 3.Kafkas Tümeni'nin batıya taşınmasına başlandı ve daha sonra 11.Kafkas Tümeni, ve 12.Tümenler de Batı Cephesi'ne taşındılar.¹⁵⁴

15 Nisan 1921'de Doğu birliklerinin durumu şöyledir:

3.Kafkas Tümeni Trabzon bölgesinde batıya gitmek üzere toplanmış bulunuyor,

9.Kafkas Tümeni karargah ve tümenin büyük kısmı Kars ve civarında, bir alayı Arpaçay batısında sınır gözetlemesinde,

12.Tümen Kars ve Ardahan dolaylarında, bir alayı sınır gözetlemesinde,

11.Kafkas Tümeni Iğdır-Kağızman bölgesinde, tümen karargahı Iğdır'da,¹⁵⁵

Doğu Cephesi Karargahı, 22 Nisan'da Kars'tan Sarıkamış'a gidecekti.

5.Kafkas Tümeni II.İnönü Savaşı'nda Batı Cephesi'ne gönderildi. Doğu Cephesi'ne bağlı 15.Tümen kuvvetleri de Batı Cephesi'ne taşındı.¹⁵⁶

I.İnönü ve II.İnönü Savaşları arasında geçen sürelerde cephelerde önemli hareket olmadı. Türk Ordusu, teşkilat, eğitim ve lojistik noksanlarını tamamlamaya çalıştı.

Tümenlerin cephe ikmali için İnönü'de Batı Cephesi Komutanlığı tarafından vagonlar içinde bir cephe deposu kurulmuştu. Cephe buradan tümenlere Cephe Komutanlığı araçları ile gönderiliyordu. Ermenilerden alınan 9.000 sandık Fransız ve 14.000 sandık İngiliz mermisinin bir kısmı küçük çaplı piyade tüfeklerine göre Ankara'da değiştirilerek kullanılabilir hale getiriliyordu. Batı Cephesi birliklerinin silah

---

¹⁵⁴ **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi**, Ankara, 1995, C.II., s. 594.

¹⁵⁵ **a.g.e.**, s. 594.

¹⁵⁶ **a.g.e.**, s. 595.

sayısı, I.İnönü'de; 5.500 tüfek, 47 ağır makineli tüfek, 28 top; II.İnönü'de 34.174 tüfek, 235 ağır makineli tüfek, 104 top ve 8.500 kılıca yükseldi.¹⁵⁷

Türk Silahlı Kuvvetleri'nin ikmalinin yurt içinden cephelere uzanan hatlar üzerinde planlı bir şekilde tamamlanması gerekirken, Kurtuluş Savaşı'nda bunun tersi olmuş, Elcezire (13.Kolordu), Doğu Cephesi (15.Kolordu) ile işgal altında bulunan yerler, özellikle İstanbul yurdun merkezi olan Ankara ve dolaylarını destekledi. İkmal kaynakları şöyle sıralanabilir; "Anadolu içlerinde depolarda kalan silah ve cephane, Elcezire Cephesi'nden gönderilen silah ve harp gereçleri, Ermeni hareketinin başarıyla sonuçlanması halinde XV.Kolordu'dan yapılacağı düşünülen yardımlar, Fransızlar ve İtalyanlardan satın alınan silah, cephane ve savaş gereçleri, Sovyet-Rusya'dan alınması düşünülen para, silah ve savaş gereçleri" idi.¹⁵⁸

Milli Müdafaa Vekilliği, Doğu'dan gelecek silah ve cephanelerin güvenliğini sağlamak için 8 Eylül 1920'de Kayseri-Ankara ve Kayseri-Sivas karayollarının güvenlik ve asayişini sağlamak üzere iki menzil hat komutanlığı kurmuştur. Ancak, günün koşullarına cevap verecek durumda değildi. Doğu, Elcezire ve İstanbul'dan gelecek malları Batı Cephesi'ne aktarmak, birlik ulaşımını düzenlemek, karayollarının daha teşkilatlı çalışmasını sağlamak için 10 Ocak 1921 tarihinde Milli Müdafaa Vekilliği'ne bağlı Nakliyat ve Sevkiyat Genel Müdürlüğü kuruldu. Bu menzil teşkilatı ve yollarıyla Batı Cephesi kadrosu tamamlanmaya çalışıldı.

Kütahya-Eskişehir Savaşları ve Heyet-i Temsiliye döneminde başlayan, Elcezire, Doğu Cepheleri ve İstanbul'dan kaçırılan ve Ruslar tarafından gönderilen silah, cephane ve diğer araç ve gereçler Büyük Taarruz dönemine kadar devam etmiştir. Ayrıca Anadolu'da çıkan isyanların bastırılmasında da doğu cephesi birlikleri kullanılarak büyük fayda sağlanmıştır.

---

¹⁵⁷ **Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi**, Ankara, 1995, C.II., s. 595.

¹⁵⁸ **a.g.d.**, s. 595.

III. BÖLÜM

DOĞU CEPHESİ'NİN ERMENİ MESELESİNE ETKİLERİ

Milli mücadele döneminde Doğu Cephesi'nin ortaya çıkış nedenleri incelendiğinde; en önemli gerekçelerden birinin özellikle I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki süreçte, Ermenilerin Doğu Anadolu'da yarattıkları kargaşa ve ülkeyi bölme gayretleri olduğu görülmektedir. Etkileri günümüzde de devam eden "Ermeni Meselesi"nin temelinde de, bu dönemde Doğu Cephesinde yaşanan olayların ve kazanılan zaferin yattığı değerlendirildiğinde, bu dönemin yansımalarının günümüze değin nasıl geldiğini incelemek yerinde olacaktır.

A. Sevr Antlaşması Sırasında Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik çıkmasıyla imzalanan Sevr Antlaşması, Ermenileri bir kez daha umutlandırmıştır. Bu antlaşmada Ermenistan'ın özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanınması öngörülmekte, sınırın tespiti ise ABD Cumhurbaşkanı Wilson'un takdirine bırakılmaktadır. Sevr Antlaşmasını geçersiz kılan ve Türkiye Cumhuriyetini kuran 1923 tarihli Lozan Antlaşması'nda ise Ermeniler hakkında hiçbir hüküm yer almamaktadır.

1920 yılı sonlarında Doğu Anadolu Cephesindeki Türk harekâtının başarılı sonuçlara ulaşması üzerine, Milletler Cemiyeti, İngiliz Temsilcisi Lord Robert Cecil, Ermenilerin durumunu düzeltmek ve Ermeniler'den geriye kalanları sözde karşılaştıkları tehlikeden kurtarmak amacıyla gereken önlemleri almak ve Türkiye'de zaman ve şahıslara göre değişmeyen bir durumu yaratmak için öneri vermiş; Genel Kurul da toplantıya çağırılmıştır. Bu toplantıda, ilgili hükümetlerle anlaşarak Ermeni sorununa acele bir çözüm bulmak ve Ermeniler'le Türkler arasındaki çatışmayı sona erdirmek için bir devletin görevlendirilmesi ve bu konuda bir rapor hazırlanması amacıyla bir komisyon kurulması kararı verilmiştir.¹⁵⁹

27 Şubat 1921'de Londra'da bir konferans toplanmıştır. Bu konferansta Ermeni delegelerinden Boghos Nubar ve Aharonyan da dinlenmiştir. Her iki Ermeni delegesi de, Sevr Antlaşması'nın yürürlükte kalması için direnmişler ve bunun için pek çok

---

¹⁵⁹ Yusuf BAYUR, **Türk İnkılap Tarihi**, Ankara, 1983, s. 31.

neden göstermişlerdir. Ermeni delegeleri, Kilikya için özerklik istemişlerdir. Fransız delegesi, Kilikya'daki durumu değiştirmenin güç olacağını, ancak Fransız Hükümeti'nin buradaki azınlıklara önem vereceğini söylemiştir. Konferansın önemli sonuçlarından biri Türkiye topraklarında “bağımsız bir Ermenistan” kurulması yerine, Ermeniler için Doğu Anadolu'da bir “ocak kurulması” kararının çıkmasıdır.¹⁶⁰

Londra Konferansı'nda, Sevr Antlaşması'ndaki hür ve bağımsız bir Ermeni devleti yerine, ortaya ne olduğu belirsiz bir “ocak” sözcüğü çıkmıştır. Bu değişik sözcük Türklerin yönetimi altındaki Ermenilere özerklik sağlamak amacıyla Amerikalı misyonerler tarafından bir uzlaşma şekli olarak ortaya atılmıştır. Milletler Cemiyeti, 21 Eylül 1921'de bu ocağın Türkiye'den ayrı ve bağımsız olmasına karar vermiştir.

Ermeni delegeleri, “ocak” kararına karşı çıkmışlar; bağımsız, birleşik ve bütün bir Ermenistan kurulması amacını savunmuşlardır. 1922 yılında Paris'te toplanan İngiltere, Fransa ve İtalya dışişleri bakanları 1921 yılı Mart ayında Londra'da toplanan konferansta, kurulmasına karar verilen Ermeni yurdunu konuşmuşlardır. Milletler Cemiyeti'nin de bu konudaki kararına uyulacaktır. Ancak bu tarihten önce, 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması; sonra da Kafkas Cumhuriyetleri ile Türkler arasında 13 Ekim 1921'de Kars Antlaşması; Fransızlarla da 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması yapılmıştır. Kilikya'nın Türklere verileceği anlaşılmaktadır.

Lord Curzon, Nisan 1921'de Lordlar Kamarasında; “Kilikya'da çoğunluk İslamlar'da ve Türkler'de olduğundan, Kilikya'nın Türkler'e terk edilebileceğini” söylemiştir. Bu durum Kilikya'daki azınlıklar adına Paris Barış Konferansı'nda protesto edilmiştir.¹⁶¹

26 Mart 1922'de İngiltere, Fransa ve İtalya Dışişleri Bakanları, Paris'te bir toplantı yapmışlardır. Sevr Antlaşması'nın Ermenilere tanıdığı haklar kalkmış ve bağımsız bir Ermenistan yerine ilk defa Londra Konferansı'nda milli bir Ermeni yurdu teşkili projesi ortaya atılmıştır. İngiltere, bu milli yurdun (ocak) Kilikya'da, Fransızlara göre de Doğu Anadolu'da kurulmasını önermiştir. Bu toplantıdan da özetle şu karar çıkmıştır:

---

¹⁶⁰ BAYUR, a.g.e., s. 32.

¹⁶¹ Nuri YAZICI, *Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi*, Konya, 1986, s. 158.

“Ermenilerin durumu, bunların karşı karşıya kaldıkları müthiş felaketler ve müttefik devletlere karşı savaşta yaptıkları yardımlar dolayısıyla göz önünde tutulmalıdır. Bu nedenle Ermenilerin korunması ve durumlarına bir çare bulunması için milli bir ocak kurulması amacıyla Milletler Cemiyeti’nin yardım etmesi rica olunur.”

Böylece Paris’te toplanan Müttefik Devletler Dışişleri Bakanları, Sevr Barış Antlaşması ve Londra Konferansı isteklerinden ayrılarak işi en sonunda Milletler Cemiyetine aktarmışlardır.

Türk ordusunun Garp Cephesinde 26 Ağustos 1922 tarihinde başlayan ve 30 Ağustos 1922’deki Başkomutanlık Meydan Muharebesiyle sonuçlanan zaferinden sonra 11 Ekim 1922 tarihinde, Mudanya Antlaşması imzalanmış ve Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti delegeleri, İtilaf Devletleri tarafından 28 Ekim 1922’de İsviçre’nin Lozan şehrinde yapılacak barış konferansına davet edilmiştir.¹⁶²

B. Lozan Antlaşması Döneminde Ermeniler

Ermeni sorunu Lozan’da “Azınlıklar Sorunu” arasında görüşülmüştür. Azınlıklar için ileri sürülen maddelerin özeti şöyledir:

- Türkiye’de azınlıklara dil, din vb. konularda bazı haklar sağlanmalı ve bu haklar Milletler Cemiyeti tarafından denetlenmeli
- Hıristiyanlar askerlik yapmamalı, buna karşılık para olarak bedel vermeli
- Din ve mezhep ayrıcalıkları aynen kalmalı
- Azınlıklar için genel af çıkarılmalı
- Seyrüsefer serbestliği tanınmalı
- Yerlerinden göç etmiş olan Ermenilerin eski yerlerine tekrar dönmelerine izin verilmeli
- Ermenilere Doğu Anadolu’da ve Kilikya’da bir yurt verilmeli

Lozan Konferansı’nın 13 Aralık 1922 tarihli toplantısında azınlıkların korunması konusunda İngiliz delegesi Lord Curzon yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

---

¹⁶² Kâmuran GÜRÜN, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Ankara, 1991, s. 179.

“Şimdi Ermeniler’den söz edeceğim. Bunlar yalnız birkaç yıldan beri karşılaştıkları, medeni alemlerine dehşete düşüren zulümlerden dolayı değil, fakat gelecekleri hakkında kendilerine verilmiş olan güvence nedeniyle göz önüne alınmaya layıktır.

Şimdi bir Sovyet Cumhuriyeti olan Erivan’da bir Ermeni hükümeti vardır. Bana söylediklerine göre burada 1.250.000 nüfus mevcuttur. Her taraftan gelen göçmenlerle sıkışıklık artmış ve artık kimseyi alamaz bir hale gelmiştir. Diğer taraftan Kars, Ardahan, Van, Bitlis, Erzurum’daki Ermeniler zarar görmüşlerdir.

Fransızlar Kilikya’yı boşaltırken buradaki Ermeni halk da korkudan Fransız ordusunu izlemiştir. Şimdi bunlar İskenderun, Halep, Beyrut şehirlerinde ve Suriye’nin Türkiye sınırı boyunca dağılmış bir haldedir. Sanıyorum ki, evvelce üç milyon olan bu Ermenilerden şimdi Anadolu’da 130.000 kişi kalmıştır. Pek çoğu Kafkasya’ya, Rusya’ya, İran’a ve diğer komşu ülkelere dağılmışlardır. Her halde geleceğin Türkiye’sinde gerek Anadolu’da gerek Rumeli’nde pek fazla bulunacak Ermenilerin güvenlik ve korunmaları için antlaşmaya özel maddeler konulması gerekecektir.

Şimdi bir Ermeni yurdu kurulması için gerek Ermeniler ve gerek Ermenileri sevenler tarafından yapılan isteklerden söz edeceğim. Ermenilerin kendi topraklarında oturmak istemeleri çok doğaldır. Ermenistan Cumhuriyeti toprakları, buna yetmez. Bu nedenle Türkiye’deki Ermeniler için, ister kuzeydoğu ve ister Kilikya’nın güneydoğusunda bir arazi verilmesi isteniyor. Durum, bu isteklerin yerine getirilmesini evvelkinden daha bir zor hale getirmiştir. Fakat biz Türk delegelerinin bu konudaki görüşlerini öğrenmekle mutlu olacağız.”¹⁶³

Lord Curzon, bundan sonra bu sorunun ayrıntılarıyla incelenmesi ve kesin önerilerin bildirilmesi için bir tali komisyon kurulmasını istemiştir. M. Barer ve Marki Garoni de aynı ilkeler üzerinde düşüncelerini söylemişlerdir.

Türk delegasyon başkanı İsmet İnönü, diğer konular hakkında ayrıntılı belgelere dayanan açıklamalar yaptıktan sonra, özellikle şu hususları belirtmiştir:¹⁶⁴

---

¹⁶³ SARAL, a.g.e., s. 52.

¹⁶⁴ GÜRÜN, a.g.e., s. 180.

“Türk Milleti ve Türk Hükümeti çıkarılan isyanları daima sabrı tükendikten sonra bastırma önlemlerine başvurmuş ve isyancılara karşılık vermiştir. Ermenilerin Türkiye’de karşılaştıkları bütün kötülüklerin sorumluluğu, kendi hareketlerine aittir. 1909 yılındaki Adana olayları ve yine Dünya Savaşı’nda Anadolu’nun birçok vilayetlerinde çıkarılan isyanlar aynı trajedinin korkunç bir devamıdır. Belirtilen olaylardan da anlaşılacağı gibi Osmanlı Devleti içindeki gayri Müslim unsurlar, yüzyıllardan beri rahat ve refahta yaşadıkları memleketin yöneticilerinin iyi duygularını suiistimal etmedikçe Türkler bunların haklarını hiçbir zaman inkâr etmemişlerdir.¹⁶⁵

Türk Hükümeti ve Milleti’nin insanlığa uymayan hiçbir hareketinden bugüne kadar bir şikâyet nedeni bulamamış olan Musevi Cemaati’nin gösterdiği örnek, Rum ve Ermeniler hakkındaki üzücü olayların suçunun, bizzat bunlara ait bulunduğunu ispat etmeye yeter. Bu nedenle tarih, azınlıklar sorununun iki esaslı etkenin gözden uzak tutulmamasını öğütüyor.

Evvla bazı devletlerin azınlıkları korumak bahanesiyle, memleketin iç işlerine karışma arzusu konusundaki dış politik etki ve bu suretle arzulanan karışıklığın, kışkırtmalar yapmak ve karşılıklar çıkarmak suretiyle meydana gelmesi; ikincisi, böylece cesaret verilen azınlıkların bağımsız devlet kurmak için kurtulmaya karşı eğilim ve isteklerinin belirmesi üzerine meydana gelen iç politik etkenler.¹⁶⁶

Ermenilere gelince; Türkiye’yle Ermeni Cumhuriyeti arasında yapılan antlaşmalarla güçlendirilmiş olan ilişkiler, Ermeni Cumhuriyeti Hükümeti tarafından yapılacak herhangi bir kuşatma olanağını ortadan kaldırmıştır. Diğer taraftan Türkiye’de kalmaya karar vermiş olan Ermeniler, iyi vatandaş olarak yaşamının kesin lüzumunu artık göz önünde bulundurmaldırlar. Sonuç olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi Deleğeleri şu düşüncededirler:

▪ Türkiye’deki azınlıkların durumunun düzeltilmesi her şeyden evvel her nevi yabancı karışmasıyla gelecek kışkırtmaların giderilmesine bağlıdır.

---

¹⁶⁵ SARAL, a.g.e., s. 53.

¹⁶⁶ SARAL, a.g.e., s. 54.

▪ *Bu amaca ulaşmak için her şeyden evvel Türk ve Rum halkının karşılıklı değiştirilmesi gerekir.*

▪ *Karşılıklı değiştirme önlemlerinin uygulanmasından hariç tutulacak olan azınlıkların güvenlikleri ve ilerlemeleri için en iyi güvence; gerek kanunlardan ve gerekse Türk vatandaşlığından ayrılmış olan bütün cemaatler hakkında Türkiye'nin vereceği garanti olacaktır.”¹⁶⁷*

Lozan Barış Antlaşması'nda Ermeni sorunlarına değinilmemiş olduğundan hayal kırıklığına uğrayan Ermeni delegeleri, tutulacak yol hakkındaki gerekli konuşmaları yaptıktan sonra, İtilaf Devletleri'nin Lozan'da Ermeniler için gösterdikleri gayretler uygun bir sonuç vermemişse de bu girişimlerin uygun bir zamanda tekrarlanması için politik ilkelerin sürdürülmesine karar alınmıştır. Ermeni delegeleri, Lozan'dan ayrılırken konferansa katılan devletlere bir bildiri vermişlerdir. Bildiride özetle şöyle denilmektedir:

“Ermeni delegeleri, Lozan Konferansı komisyonlarının açıklamalarından ve basında yayınlanan Barış Antlaşması projesinden İtilaf Devletleri'nin Ermeni sorunlarını yüz üstü bırakmış olduğunu anlamıştır. Ermeni sorununun çözümlenmemiş olarak kalmasının Ermeniler'in durumunu daha kötü bir hale getirmiş olduğunu göz önüne koymak isteriz.

Versay Antlaşması, Sevr Antlaşması, 1921'de yapılan Londra Konferansı ve 1922'deki Paris toplantılarında Osmanlı İmparatorluğundan bazı azınlıkları kurtarmak ve Ermenilere bir yurt sağlamak için kararlar alınmıştır. Savaş içinde, müttefikler tarafından savaşçı bir unsur; savaştan sonra da müttefik olarak tanınan Ermeniler'e Lozan'da verilen sözlerin, yapılan vaatlerin yerine getirilmesini sağlayacak bir şey kararlaştırılamamıştır. Bu koşullar altında Ermeni delegeleri olarak, Ermeniler namına devletlerden bir defa daha hak ve adalet yolundaki acılarına bir çare bulunması için bir karar verilmesini rica ederiz. Böyle bir barışın Doğu'da devamlı olamayacağını belirtiriz.”¹⁶⁸

---

¹⁶⁷ BAYUR, a.g.e., s. 33.

¹⁶⁸ BAYUR, a.g.e., s. 34.

Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Başkanı A. Aharonyan, 9 Ağustos 1923 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne başvurarak Lozan Barış Antlaşmasında Ermenilerin varlıklarının da kabul edilmediğini söyleyerek, Ermeni sorununun Milletler Cemiyeti'nin gündemine alınmasını rica etmiştir. Yine Ermeniler 9 Ağustos 1923 günü Müttefik Devletler'in temsilcilerine bir protesto göndererek Lozan Barış Antlaşması'nda Ermenilerin göz önüne alınmadığından ve sanki Ermeniler yokmuş gibi imza edildiğinden yakınmışlar; bu antlaşmanın ne barışa ne de hak ve adalete yaramayacağını savunmuşlar ve bu antlaşmaya karşı olduklarını belirtmişlerdir.¹⁶⁹

C. Lozan'dan Günümüze Türkiye–Ermenistan İlişkileri

Ermeni sorununu tamamen ortadan kaldıran Lozan Anlaşması'nda İtilaf Devletleri tarafından yüzüstü bırakılan ve Türkiye'deki taleplerini gerçekleştirme şanslarını kaybettiklerini anlayan Ermeniler, yeniden Rusya'ya dönmüşlerdir. Türklerle tarihi düşman saydıkları Rusya'nın sıcak denizlere inme politikasını hesaba katan Ermeniler, bu ülkenin her ne şart altında olursa olsun Ermenileri koruyacağını sanmışlardır. Bu düşünce üzerine bir program yapan Ermeniler, şu ilkeler üzerine çalışılmasını kararlaştırmışlardır:

- Sovyet Ermeni Cumhuriyeti'nin içerideki rejimden ayrı olarak, ekonomi ve kültürünü pekiştirmek.
- Bütün dünyaya dağılmış bulunan Ermenilerin milli duygu, dil, din, kültür ve amaçlarını yaşatmak ve korumak.
- Avrupa Devletleri'nde ve Milletler Cemiyeti'nde Ermeni istek ve iddialarını sürdürmek ve bunun için fırsat kollamak.
- Ermeni halkı ve göçmenleri için hayır kurumlarının yardımlarını sağlamak; anasız ve babasız çocukları yetiştirmek, muhtaç ve hasta olanlara gereken yardımı yapmak.

Bu programı uygulamak ve Avrupa'da yaşayan Ermenilerin katkılarını sağlayabilmek için bir örgüt kurulması düşünülmüş; ancak bazı çevreler, komitelerin

---

¹⁶⁹ BAYUR, a.g.e., s. 35.

yeniden işe karışmalarından çekinmişlerdir. Buna rağmen Taşnak Komitesi, “Birleşik ve Bağımsız Ermenistan” isteklerini sürdürmüştür.¹⁷⁰

Cumhuriyetin kurulmasından sonra Sovyet Rusya ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 17 Aralık 1925 tarihinde bir saldırmazlık paktı yapılmıştır. Bu pakt, 20 yıla yakın yürürlükte kalmış, ancak 2. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi'ne nota vererek, anlaşmanın geçersiz olduğunu bildirmiştir.

Eş zamanlı olarak, ABD'deki Ermeni diasporasının bazı güçlü isimleri ülkenin başkanı Harry S. Truman'a bir dilekçe vermişlerdir. Taşnak komitecilerinin verdirdiği ve eski hesapların karıştırılmaya çalışıldığı dilekçede; dönemin ABD Başkanı Woodrow Wilson'un 1920'de sınırlarını çizdiği Ermenistan haritasının yeniden kabul edilmesi için ABD'nin Birleşmiş Milletlere öneri götürmesi istenmiştir.

Sovyet Rusya, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Ermeniler'le ilgili yeni bir politika izlemeye başlamıştır. Bu politikaya göre; Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'nde toplanmak üzere bütün dünyadaki Ermeniler ayaklandırılacak, Türk düşmanlığı düşüncesi yeniden alevlendirilecek ve böylece Doğu Anadolu Rusların eline geçecektir. Bu amaçla yoğun bir propaganda çalışmasına girişilmiş, Sovyet Rusya rejiminin iyilikleri sayılıp dökülmüş ve Sovyet Ermenistan'ındaki Ermenilerin mutluluğu abartılarak yayılmıştır. Yine aynı amaca uygun olarak, diaspora Ermenileri tarafından diğer ülkelere ajanlar gönderilmiş, Ermeni dernekleri kurulmuştur. Ermeni davasının bir insanlık ve adalet sorunu olduğunu ileri sürülerek, büyük devletlerden bu konuda aracı olmaları istenmiştir.¹⁷¹

Sözü edilen süreçte yürütülen bazı çalışmalar şunlardır:

- 1945 yılı Aralık ayında ABD'nin başkenti Washington'da Ermeniler tarafından “Adalet” isimli bir Amerikan komitesi kurulmuştur. Komünist eğilimli şahısların kurduğu bu komite, bir bildiri yayınlayarak Anadolu'nun Doğu bölgelerinin Ermenistan

---

¹⁷⁰ GÜRÜN, a.g.e., s. 181.

¹⁷¹ GÜRÜN, a.g.e., s. 181-182.

Cumhuriyeti'ne geri verilmesi ve Wilson tarafından çizilen Türk-Ermeni sınırının uygulanmasını istemişlerdir.

- Eçmiyazin (bugünkü Vagrsabat: Erivan'ın batısında) Katogikosu VI. Kevork Çörekçiyen, SSCB Devlet Başkanı Stalin, ABD Başkanı Truman ve İngiltere Başbakanı Atlee'ye birer muhtıra vermiştir. Bu muhtıralarda, eski iddialar tekrarlanarak, Doğu Anadolu vilayetlerinin Sovyet Ermenistan'ına katılması istenmiştir.

- Rusya'nın Suriye ve Lübnan'daki çalışmaları ise şöyledir: Sovyet Rusya, Suriye ve Lübnan'ın zayıf yönetiminden yararlanarak bu ülkelerdeki Ermeni çalışmalarının yoğunlaşmasını sağlamış, Ermenilere yardım perdesi arkasında onları kışkırtmıştır. Sovyet Rusya diplomatları tarafından yönetilen bu çalışmalar için Halep, Şam, Beyrut ve daha birçok yerde merkezler açılmıştır. Aynı çerçevede, öğretmenleri Rusya Ermenilerinden oluşan birçok okul açılmış, bu okullara ajan olarak subaylar da sokulmuştur. Bütün bu çalışmaların sonucunda 30 bini Lübnan'da olmak üzere 100 bin kişilik bir Ermeni örgütü meydana getirilmiştir. Sovyet Büyükelçisi Sould, Moskova eğilimli Ermeni Hrant Devyan başkanlığında bir komünist partisiyle Şam'da "Ermeni Dostlar Derneği"ni kurmuştur. Suriye ve Lübnan'daki bu örgütler, "bağımsız bir Ermenistan kurmak vaadiyle Anadolu'nun doğusunu Sovyetler Birliği'ne bağlamak" amacını gütmüşlerdir.¹⁷²

- 1946 yılı Ocak ayında Beyrut'a gelen bir Sovyet diplomatı, Lübnan ve Hatay Ermenileri temsilcileriyle ayrı ayrı konuşmuş ve onlara Sovyet Rusya'nın direktiflerini bildirmiştir.

- Lübnan Ermeni Komitesi, 16 Mayıs 1946'da BM güvenlik Konseyi'ne bir telgraf çekerek "Bir buçuk milyon Ermeni'nin öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar sırasında Türkler tarafından istila edilen topraklarımıza ve zorla alınmış mallarımıza karşılık adı geçen topraklarımızın Sovyet Ermenistan'ına katılmasını istiyoruz" demiştir.

- Paris'te faaliyet gösteren Ermenistan Savunma Komitesi, 1946 yılı Haziran ayında Fransız Dışişleri Bakanlığı ile birlikte dört büyük devletin dışişleri bakanlarına

---

¹⁷² GÜRÜN, a.g.e., s. 182.

birer muhtıra vererek, Kars ve Ardahan'ın Sovyet Ermenistan'ına katılmasını istemiştir.¹⁷³

▪ Sovyet Rusya, dışarıdaki Ermenileri yönetmeye çalıştığı gibi, içerideki Ermenileri de çeşitli yollardan etki altına almaya çalışmıştır. Bu çerçevede, 20 Şubat 1946'da Moskova'daki Politeknik Okulu'nun salonunda, Ermeni heyeti delegelerine Ermeni İlimler Akademisi muhabir üyelerinden Civenof'un bir konferans vermesi sağlanmıştır. Civenof konferansta, Van, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Sivas ve Trabzon illerinin Ermenistan'ın sınırları içinde bulunduğunu savunarak Ermenilerin toptan öldürülmelerinden söz etmiş ve Avrupa'daki büyük devletleri bu olaya seyirci kalmakla suçlamıştır. Rusların Ermenilere gösterdiği ilgiyi öven Civenof, Sevr Antlaşması gereğince Ermenilere verilen Doğu Anadolu illerinin daha sonra Türklerin saldırısına uğradığını ve Taşnaksutyun komitecileri tarafından imzalanan Gümrü Antlaşması'yla Türklerin eline geçtiğini söylemiştir.

▪ Milli Ermeni Konseyi, 17 Haziran 1946'da "Ermeni Haklarını Savunma Derneği" isimli bir Amerikan derneğine New York'ta 800 kişilik bir ziyafet vermiş; burada Türkler tarafından zorla ele geçirildiği iddia edilen Doğu Anadolu illerinin Sovyet Ermenistan'ıyla birleştirilmesi amacıyla dünyaya dağılmış bulunan 1.5 milyon Ermeni'nin BM kuruluna başvurması kararı verilmiştir.

▪ 29 Temmuz 1946'da Erivan'da bir basın toplantısı düzenleyen İngiliz Sovyet Derneği delegelerinden Bochon, Sovyet gazetecilerine şöyle demiştir.: "Ermeni tarihini bilen her İngiliz, Ermeniler'in çektiği ıstırapı bilir ve onlara sempati duyar. Bu yakınlığı, memleketimize dönünce İngiliz kamuoyunun genel görüşü haline getirmeye çalışacağız."

▪ Amerika'daki Ermenilerin Konseyi, 1946 yılı Eylül ayında, "Ermeniler ne istiyor?" başlıklı bir broşür yayınlamıştır. Broşürde, Ermenilerin nüfuslarının çoğaldığı ve Türkler tarafından ele geçirilen toprakların boş olduğu iddia edilerek şöyle denmiştir: "Ermeniler topraklarının kendilerine geri verilmesi için yalnız adaletin getirilmesini istiyorlar."

---

¹⁷³ BAYUR, a.g.e., s. 36.

▪ Türk-Ermeni Sorunu Savunma Komitesi, 15 Ağustos 1946'da BM'deki 21 milletin delegelerine bir mesajla başvurarak, Ermeni iddialarını BM gündemine getirmeye çalışmıştır.

▪ 24 Nisan 1965'te Fransa'daki Ermeni Kilisesi'nde Mon Senyör Manukyan'ın yönetiminde bir dini tören yapılmıştır. Aynı günün akşamında bir yürüyüş düzenleyen Eski Muhripler Derneği, Fransa'daki Meçhul Asker Anıtı'na bir çelenk koymuştur. Ertesi gün de bazı kiliselerde ayinler düzenlenmiştir.

▪ “Ermeni Ölülerini Anma Günü” olarak ilan edilen 24 Nisan 1969'da İngiltere'de yaşayan genç Ermeniler'den oluşan bir grup, Türk Elçiliği'nin önünden geçerek Türkiye'yi protesto etmişlerdir.

▪ Türk düşmanlığı, Amerika üniversitelerinde de kendini göstermiştir. Agop Kevorkyan isimdeki bir Ermeni zengini, New York Üniversitesi'ne 30 milyon TL bağışlamak suretiyle üniversitenin “Doğu Enstitüsü”nü kapattırarak yerine “Ermeni Dili ve Tarihi Enstitüsü”nü kurduştur.¹⁷⁴

▪ Latin Amerika'daki Ermeniler, 24 Nisan 1965'te Brezilya'nın Sao Paulo kentinde Yer Değiştirme Kanunu'nun çıkarılışının 50. yıldönümü dolayısıyla bir gösteri düzenlemişlerdir. Aynı gün, Brezilyalı Ermeniler tarafından kaleme alınan “1915 Ermeniler'in Macerası” isimli piyes sahnelenmiştir.

▪ Türkiye Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın ABD'yi ziyaret ettiği 2 Nisan 1967'de The New York Times Gazetesi'ne Ermeni iddialarını savunan bir ilan yayınlanmıştır. Amerika Milli Ermeni Komitesi tarafından verilen ilanda; Ermeni sorununun BM gündemine alınması istenmiştir.

▪ Cumhurbaşkanı Sunay'ın Paris gezisi sırasında da bu kez Fransa'daki Ermeniler gazete yoluyla propaganda yapmışlardır. Hrant Samuel imzasıyla yayınlanan makalede şöyle denilmiştir: “Paris Ermenileri, General Sunay'ı misafir ederek vatanına karşı hürmet ve saygılarını açıklamıştır; Türk Cumhurbaşkanı'na karşı tezahüratta

---

¹⁷⁴ GÜRÜN, a.g.e., s. 183.

bulunmuşlardır. Yalnız şurasını belirtmek isteriz ki, bu, Ermeniler'in Türkiye'den bir istekleri yoktur anlamına gelmez."¹⁷⁵

▪ 6-9 Ocak 1993 tarihlerinde Beyrut'taki iki ayrı kilisede düzenlenen toplantılarda Türkiye'yi yakından ilgilendiren önemli kararlar alınmıştır. Lübnan Ermeni Ortodoks Başpiskoposu ve Ermeni parti yetkililerinin yanı sıra 150 civarında gencin katıldığı toplantılarda şu kararlar alınmıştır:¹⁷⁶

- Şimdilik Türkiye'ye karşı sakin tutum gösterilmelidir.
- Ermeni toplumu gittikçe büyümüştür ve ekonomik yönden güçlenmektedir.
- Geliştirilen propaganda faaliyetleri sayesinde, bütün dünyada (sözde) soykırım daha iyi bilinmeye başlanmıştır.
- Ermenistan Devleti kurulmuştur; atalarının intikamını alacaklardır ve her geçen gün toprakları genişlemektedir.
- Başta ABD olmak üzere, diğer Batılı ülkelerin de Karabağ'da sürdürülen savaşta Ermenileri haklı bulmuşlardır; bu fırsat iyi değerlendirilmeli ve Karabağ'da savaşan Ermeni gençlerine yenileri katılmalıdır.
- Türkiye'de iç savaş devam edecektir; ekonomi sıfır noktasına gelecektir; vatandaş baş kaldıracaktır.
- Türkiye bölünecektir.
- Türkiye'de Kürt Devleti kurulacaktır.
- Ermeniler, Kürtlerle olan ilişkilerin iyi bir şekilde yürütmeli ve Kürtlerin mücadelelerini desteklemelidirler.
- Bugün Türklerin elinde olan topraklar, yarın Ermenileri eline geçecektir.¹⁷⁷
- Bu arada, Lübnan ve diğer ülkelerdeki Ermeni Parti ve kuruluşlarına Ekim-Kasım-Aralık 1992 ayları içinde toplanan paranın büyük bölümü ile Yunanistan'dan

---

¹⁷⁵ BAYUR, a.g.e., s. 37.

¹⁷⁶ GÜRÜN, a.g.e., s. 183-184.

¹⁷⁷ GÜRÜN, a.g.e., s. 184.

veya Yunanistan aracılığı ile temin edilen silahların ve paranın kalan bölümü ile alınan gıda maddelerinin, Karabağ'da savaşan Ermenilere ulaştırmak üzere Ocak 1993 ayı başlarında hava yolu ile Ermenistan'a gönderildiği bilinmektedir.¹⁷⁸

▪ 1984'ten sonra Türkiye'ye yönelik terör hareketlerini PKK'ya bırakan Ermeni komiteleri, soykırım iddialarını Ermeni diasporası aracılığıyla sürdürmeye devam etmişlerdir. ABD'nin bazı eyaletleri ve Ermenileri destekleyen başta Fransa gibi Avrupalı ülke parlamentolarından "Ermeni Soykırımı"ni kabul eden yasaların çıkmasını sağlamışlardır. Bu süreç halen devam etmektedir.

---

¹⁷⁸ GÜRÜN, a.g.e., s. 185.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, özellikle XIX. yüzyılda Balkan milletlerini teker teker Osmanlı Devleti'nden ayıran Avrupa Devletleri ve Rusya, Ortadoğu-Kafkaslar-Uzakdoğu hattında, Ermenileri, Kürtleri ve Arapları kışkırtarak Osmanlı Devleti'ni tamamen yok etmek için uğraştılar. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Boğazlar ve İstanbul'un Rusya'ya verilmesi, İngiltere ve Fransa tarafından kabul edilirken, bu devletler kendi nüfuz bölgelerini seçerek aralarında paylaştılar.

Osmanlı Devleti ve Rusya XIX. yüzyılda belirli aralıklarla savaşmış iki devletti. Bu devletler XX. yüzyılın ilk çeyreğine yine savaşarak girdiler. Burada farklı olan, her Osmanlı vatandaşı Türk gibi eşit haklara hatta ayrıcalıklara sahip Ermenilerin, katliam ve zararlı faaliyetler yönünden, eski savaşlara nazaran Ruslara daha fazla yardımcı olmaları ve daha aktif bir rol oynamalarıdır. Ermeniler düşman mantığıyla hareket ederek, her fırsatta sivil halka zarar verdiler ve Türk Ordusu'nu arkadan vurdular. Böylelikle Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının Rus işgali altına girmesine katkıda bulundular. Sorulması gereken, "Ermeniler olmasaydı Ruslar bu kadar kolay üstünlük sağlayabilirler miydi?" sorusudur.

Yeni Rus Hükümeti kendi iç siyasi nedenleriyle, eski müttefiklerinden ayrılarak barış antlaşması imzalamak zorunda kaldı. Bu ise hem Anadolu'nun hem de Ermenilerin kaderini etkiledi. Ancak Rusya, Kafkasya Bölgesi'ni kendi hakimiyetine almak ve Ermenileri araç olarak kullanmaktan vazgeçmedi. Bununla birlikte çıkarları, Osmanlı Devleti'nin yerine geçen T.B.M.M. ile ilişkilerini sağlam tutmasını gerektirdi. Ruslar Eylül 1918'de Bakü'ye giren Türk Ordusu'nu protesto ederek Brest-Litovsk Antlaşması'nı yürürlükten kaldırmışlardı. Buna rağmen, mütarekenin imzalanmasıyla Türk Kurtuluş Savaşı'yla ilgili olarak diplomatik anlayışlarını değiştirdiler. Çünkü Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmaya çalışanlar ülkelerini de tehdit ediyordu.

Bolşevik İhtilâli'yle Rusya savaştan çekilince, bu devlete verilmesi planlanan yerlere İngiltere ve Fransa göz diktiler. Dolayısıyla "Ermeni Meselesi"ne de sahip çıktılar. A.B.D. Başkanı Wilson'un ısrarla Ermenilerle ilgilenmesi, hatta İngiltere tarafından mandater devlet olmaya yönlendirilmesi Paris Barış Konferansı sırasında konuya başka bir boyut kazandırdı. Ermeniler, Sevr Antlaşması'nın maddelerinin kabul

ettirilmesi yönünde doğuda baskı unsuru olarak ortaya çıktılar. İngiltere, Ermenistan'ın sınırlarını daraltıp Güneydoğu Anadolu'da bir Kürdistan kurulmasını sağlamaya çalıştı. 30 Ekim 1918'de yapılan Mondros Mütarekesi ve 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması'nın maddelerinin oluşumunda ve uygulanmasında İngiltere'nin, müttefiki Fransa'yı bile saf dışı bırakarak kendi çıkarlarını gözetmekte gösterdiği ustalık dikkat çekicidir. Uygulanan siyasetin izleri bugün Ortadoğu, Kafkaslar ve Arap dünyasında halâ devam etmektedir. Gerekçeler değişse de hedefler, planlar ve uygulanan emperyalist politikalar sürdürülmektedir.

1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının yarattığı dramatik tablodan sonra, 1919 yılı yeni Türkiye'nin temellerinin atıldığı bir dönüm noktası oldu. Kurtuluş Savaşı'nın vatansever liderleri Anadolu'ya geçerek Türk Vatanını kurtarmak için faaliyetlerini bu tarihte başlattılar. Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalar, Türk Milleti'ni, başladıkları işin sonunu getirebileceklerine inandıran kişiler olmuşlardır. Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal'in liderlik ve birleştiricilik yönünü görmüş, askerlikten istifa etmesine rağmen emrinde olduğunu belirterek onun önünü açmıştır.

Kazım Karabekir'in harekât boyunca isabetli kararları, cesareti ve sağduyusu olmasaydı Kurtuluş Savaşı'nın akıbetinin zor bir safhaya gireceği şüphesizdir. Karabekir, Türkleri Ermenilerin ayakları altında ezdirmemiş, ele geçirdiği yerlerdeki Ermenilere ayırım yapmadan hoşgörülle yaklaşarak örnek bir insanlık dersi vermiştir.

Kâzım Karabekir, Doğu Cephesi harekâtında kazandığı zaferle, Elviye-i Selâse'nin büyük bir kısmını (Kars, Ardahan, Artvin'i) tekrar anavatanına katmıştır. Bu gelişme siyasi olarak T.B.M.M.'nin yasal platformda tanınmasına, ciddiye alınmasına sebep olmuştur. Osmanlı Hükümeti yerine, anlaşma yolları artık TBMM Hükümeti'yle aranmıştır. Doğu Cephesi'ndeki tehdit ortadan kalkınca serbest kalan doğu ordusunun birlikleri ve silâhları Batı Cephesi'ne nakledilmiştir. Eğer harekât başarısızlığa uğrasaydı, Türk yurdu ve insanı Ermenilerin haricinde daha pek çok işgal hareketlerine ve zulüme maruz kalabilirdi. Neticede Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye arasında mümkün olan en zararsız sınırlar içerisinde kaldı ve tekrar Türkiye'yi tehdit etmesi engellenmiş oldu.

Sonuç olarak; Doğu Cephesinde, Türklerle Ermeniler arasında yaşananlardan sonra da Ermeniler, Türkiye topraklarını hedef alan açıklamalarına devam etmekten vazgeçmemişlerdir. Bunun yansımaları, Türkiye'nin diğer ülkelerle olan ilişkilerinin durumuna bağlı olarak etkisini zaman zaman göstermektedir. Diğer taraftan, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda olduğu gibi, sonraki dönemde de Ermeni örgütlerinin akıllarına gelen mücadele yönteminin, yine ortalığı kana bulamak olduğu görülmektedir. Yurtiçi ve yurtdışında Türk bürokratlara düzenlenen saldırılar, bunun çarpıcı örneklerini tüm dünyaya göstermiştir.

Bütün bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için; siyasi, ekonomik, ticari, kültürel ve bilimsel faaliyetler ve ülkelerarası sürekli diyalog yoluyla Türk Devleti'nin ve Türklerin suçsuzluğunun bütün dünya milletlerine anlatılmasına devam edilmelidir. Ermeniler bu asılsız iddialarından, düşmanca tavırlarından ve yayılmacı emellerinden vazgeçmelidirler.

Tarihte olduğu gibi günümüzde de, Ermeni toplumu üzerinden siyasi ve ekonomik çıkar sağlamaya çalışan ülkeler bulunmaktadır. Bazı ülkelerde de “Ermeni Soykırımı” iddiasını tanımaya yönelik kararlar parlamento gündemlerine getirilmekte, hatta bazı ülke parlamentolarında kabul edilmektedir. Gerçekte tarihçilere bırakılması gereken bu konular, siyasetçilerin elinde çıkar aracı haline dönüştürülmekte ve Türkiye üzerinde uluslararası alanda bir baskı unsuru olarak kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

- AKBIYIK**, Yaşar; **Milli Mücadele’de Güney Cephesi (Maras)**, Ankara, 1990.
- AKBULUT**, Dursun Ali; **Saltanat ve Milli Hâkimiyet**, Samsun, 1994.
- AKŞİN**, Sina; **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, İstanbul, 1992.
- AKŞİT**, İlhan; **Mustafa Kemal Atatürk**, İstanbul, 1998.
- AKYÜZ**, Yahya; **Türk Kurtuluş Savaşı Ve Fransız Kamuoyu 1919–1922**, Ankara, 1988.
- ALTUĞ**, Yılmaz; **Türk İnkılâp Tarihi**, İstanbul, 1985.
- ARIKOĞLU**, Damar; **Milli Mücadele**, İstanbul, 1961.
- ARMAOĞLU**, Fahir; **Amerikan Belgelerinde 30 Ağustos Zaferi ve Amerika Büyük Taarruz 70. Yıl Armağanı**, Ankara, 1992.
- ATATÜRK**, Mustafa Kemal; **Nutuk**, 1919–1927, Bugünkü Dille Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara, 1991.
- AYBARS**, Ergün; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Ankara, 1990.
- BAYUR**, Yusuf; **Türk İnkılâp Tarihi**, Ankara, 1983.
- BELEN**, Fahri; **Türk Kurtuluş Savaşı**, 2. Baskı, Ankara, 1983.
- BIYIKLIOĞLU**, Tefvik; **Atatürk Anadolu’da (1919–1921)**, Ankara, 1959.
- CEBESOY**, Ali Fuat; **Moskova Hatıraları**, İstanbul, 1955.
- ÇELİK**, Kemal; **Milli Mücadele’de Adana ve Havalisi (1918–1922)**, Ankara, 1999.
- ENER**, Kasım; **Çukurova Kurtuluş Savaşı’nda Adana Cephesi**, Ankara, 1996.
- ERENDİL**, Yusuf; **Tarihte Türk-Rus İlişkileri**, Ankara, 1975

EROĞLU, Hamza; Türk İnkılâp Tarihi, İstanbul, 1982.

GENCER, Ali İhsan-Selahattin Özel; Türk İnkılâp Tarihi, İstanbul, 1991.

GÖNLÜBOL, Mehmet Cem Sar; Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919–1938), Ankara, 1990.

GÜRER, Cevat Abbas; Ebedi Şef, Kurtarıcı Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak, İstanbul, 1939.

GÜRÜN, Kamuran; Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953), Ankara, 1991.

İNAN, Afet; Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrim Tarihi, Ankara, 1977.

İNÖNÜ, İsmet; Hatıralar, Ankara, 1995.

JAESCHKE, Gotthard; Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1970.

KANDEMİR, Feridun; Milli Mücadele Başlangıcında M.Kemal, Arkadaşları ve Kaşısındakiler, İstanbul, 1964.

KAPLAN, Leyla; Kazım Karabekir Paşa (1882-1948), Kurtuluş Savaşımıza Yön Verenler, Ankara, 1994.

KARABEKİR, Kazım; Birinci Cihan Harbini Nasıl İdare Ettik, C. III, IV., İstanbul, 1995a.

KARABEKİR, Kazım; Birinci Cihan Harbine Neden Girdik, C. I, İstanbul, 1995b.

KARABEKİR, Kazım; Ermeni Dosyası, İstanbul, 1995c.

KARABEKİR, Kazım; İstiklal Harbimiz, C. I, II., III, IV., İstanbul, 1995d.

KARABEKİR, Kazım; İstiklal Harbimizin Esasları, İstanbul, 1995e.

KAZANCIYAN, Rem; Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri (1920-1922), İstanbul, 2000

KIRZIOĞLU, Fahrettin; Cumhuriyetten Günümüze Gericilik, İstanbul, 2001

KIRZIOĞLU, Fahrettin; Kazım Karabekir, Ankara, 1991

ÖKE, M. Kemal; Ermeni Meselesi, İstanbul, 1986.

ÖZALP, Kazım; Milli Mücadele (1919–1922), Ankara, 1971.

SALIŞIK, Selahattin; Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik-i Eterya, İstanbul, 1968.

SARAL, A. Hulki; Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi, IV, Ankara, 1966.

SARIHAN, Zeki; Vatan Türküsü, İstiklal Marşı, Tarihi ve Anlamı, Ankara, 1984.

SÜSLÜ, Azmi; Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara, 1990.

ŞİMŞİR, Bilal N.; İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921–1922), Ankara, 1972.

TANSEL, Selahattin; Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara, 1977.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal; Vatan Hizmetinde, Ankara, 2001.

TOYNBEE, Arnold, (Çeviren, Esat URAS); The Western Question Greece and Turkey, London, 1923.

TUNCAY, Mete; Türkiye'de Sol Akımlar (1920–1925), Ankara, 1978.

YALMAN, Ahmet Emin; Kurtuluş Savaşında Anadolu Ekonomisi, Ankara, 1998.

YAZICI, Nuri; Türkiye Cumhuriyeti İnkılâp Tarihi, Konya, 1986.

SÜRELİ YAYINLAR VE YAYINLANMIŞ BELGELER

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, 1982.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, 2000.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, 2001.

ATATÜRK'e Ait Arşiv Belgeleri (1919-1921) Arasına Ait 106 Belge, Ankara, 1982.

ATATÜRK'ten Ermeni Sorunu Belgelerle, (Yay.Haz. İsmet GÖRGÜLÜ), Ankara,
2002.

Belgelerle Ermeni Sorunu, Ankara, 1983.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Ankara, 1999.

Türk İstiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara, 1995.